
BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

David Kovacs, *Euripidea altera* [Mnemosyne Suppl. 161], Leiden 1996, σελ. 159.

Ο συγγρ. προετοιμάζοντας για την ευφήμως γνωστή σειρά κλασικών συγγραφέων Loeb τη νέα μετάφραση των σωζόμενων έργων του Ευριπίδη, η οποία πρόκειται να αντικαταστήσει την πεπαλαιωμένη πλέον αγγλική απόδοση του A. S. Way, έκρινε σκόπιμο – και σ' αυτό μας βρίσκει απόλυτα σύμφωνους – να μην βασισθεί σε κάποια από τις τρέχουσες έγκριτες εκδόσεις της Λιψίας ή της Οξφόρδης, αλλά να θέσει στο ερευνητικό του μικροσκόπιο εκ νέου το κείμενο του μεγάλου τραγικού. Στόχος του δεν ήταν να διερευνήσει πρωτογενώς τη χειρόγραφη παράδοση του ποιητή, αλλά να επαναφέρει στο προσκήνιο ξεχασμένες διορθώσεις ή προτάσεις σύγχρονων φιλόλογων, να προτείνει δείγματος χάριν συμπληρώσεις χασμάτων, να αναθεωρήσει με παρηρησία προγενέστερες προσωπικές του απόψεις, να συζητήσει μετρικά προβλήματα, σπανιότερα να υπερασπισθεί την παραδεδομένη γραφή και εν γένει να επιχειρήσει τη διαμόρφωση ενός νέου κειμένου του ποιητή. Η προσφορά του συγγρ. είναι και ευπρόσδεκτη και αξιέπαινη, δεδομένου ότι μερικές προτάσεις παγιώνονται και διαγωνίζονται στην εκδοτική πρακτική με αποτέλεσμα να παραμορφώνεται ο αρχικός λόγος του τραγικού ποιητή. Ο υπό κρίση τόμος ασχολείται με τους *Ηρακλείδες*, τον *Ιππόλυτο*, την *Ανδρομάχη*, την *Εκάβη*, τις *Ικέτιδες*, την *Ηλέκτρα* και τις *Τρωάδες*. Ο αμητός είναι εξαιρετικά πλούσιος και προκαλεί έναν ευρύτατο διάλογο με τις απόψεις του συγγρ. Εδώ όμως δεν μπορούμε παρά να δώσουμε μόνο ένα μικρό δείγμα από τις ενστάσεις που ενδέχεται να εγείρουν οι απόψεις αυτές και για τον σκοπό αυτόν επιλέξαμε τους *Ηρακλείδες*, και μάλιστα για δύο λόγους. Ο πρώτος λόγος είναι ότι υπάρχει η πρόσφατη σχολιασμένη έκδοση του J. Wilkins (Οξφόρδη 1993) και ο δεύτερος ότι προτιμούμε να εστιάσουμε την προσοχή μας σε ένα μόνο δράμα, ώστε να γίνει εμφανής η συχνότητα των παρεμβάσεων του συγγρ.

1. *Ηρακλείδες* 107-8: *ἄθεον ἰκεσίαν μεθεῖναι πόλει / ξένων προστροπάν*. Ο συγγρ. δέχεται τη διόρθωση του πόλει σε πέλει, που πρότεινε ο Elmsley με το επιχείρημα ότι η παράδοση των ικετών είναι γενικά ασεβής πράξη και δεν αφορά κάποια συγκεκριμένη πόλη. Ωστόσο πιστεύω ότι η διόρθωση είναι περιττή, γιατί δεν είναι υποχρεωτικό ο ποιητής να αναφέρεται συγκεκριμένα στην Αθήνα αλλά σε μια οποιαδήποτε πόλη. Συνε-

πώς η διόρθωση, μολονότι φαίνεται προφανής, δεν είναι απαραίτητη.

2. *Ηρακλείδες* 147-8: *ἀλλ' ἤ τιν' ἐς σέ μωρίαν ἐσκεμμένοι / δεῦρ' ἦλθον*. Ο συγγρ. υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει κανένα παράλληλο για τη σύνταξη του *σκέπτομαι* με τον εμπρόθετο προσδιορισμό *ἐς σέ*, γι' αυτό και προτείνει να διορθώσουμε το *ἐς σέ* σε *ἐν σοί*. Πιστεύω ότι ο Wilkins στη σχολιασμένη έκδοση των *Ηρακλειδών* έχει δίκιο όταν υποστηρίζει ότι ο εμπρόθετος προσδιορισμός πρέπει να παραμείνει αναλλοίωτος και να συναφθεί με το κινήσεως σημαντικό ρήμα *ἦλθον*. Διαφωνώ, όμως, με τον Wilkins, όταν, ακολουθώντας τον Elmsley, προτείνει να υπονοήσουμε το *ἐν σοί* συνημμένο με τη μετοχή *ἐσκεμμένοι*. Το κείμενο, κατά τη γνώμη μου, δεν αναφέρει ότι οι ικέτες διέγνωσαν ἀφέλεια στο πρόσωπο του Δημοφώντα αλλά ότι οι ίδιοι ήρθαν στην Αθήνα έχοντας κατά νου κάποια ανόητη σκέψη, δηλαδή ότι ενδέχεται να γίνουν δεκτοί από τον βασιλιά της. Για το νόημα αυτό του κειμένου βλ. Δημοσθένη, 1, 1 *εἴ τι χρήσιμον ἐσκεμμένος ἦκει*. Φαίνεται, ωστόσο, όπως μπορούμε να συναγάγουμε και από τις μεταφράσεις του έργου, ότι η *opinio communis* δέχεται ότι η ἀφέλεια χαρακτηρίζει τον βασιλιά της Αθήνας και όχι τους ίδιους τους ικέτες· αυτή η άποψη πιθανότατα δημιουργήθηκε από τη συνέχεια του κειμένου (στ. 150) όπου γίνεται λόγος για τη διανοητική κατάσταση του βασιλιά. Βλ. π.χ. τη μετάφραση του Ernst Buschor, *Euripides. Sämtliche Tragödien und Fragmente*, τ. 2, Μόναχο 1972: «dir trauten sie wohl solche Torheit zu».

3. *Ηρακλείδες* 169: *φέρεις τὸ λῶστον ἐλπίδ' εὐρήσειν μόνονη*. Ο συγγρ. προτείνει να συμπληρώσουμε μετά το *εὐρήσειν* δείγματος χάριν το εξής κείμενο που πιστεύει ότι έχει εκπέσει (*πόλιν / ἐσθλῶν τε φιλίαν τῶνδε σωθέντων*) και παράλληλα διορθώνει το *ἐλπίδ'* σε *ἐλπίς*. Πιστεύω ότι, αν δεχθούμε την προτεινόμενη ανεπαίσθητη διόρθωση, το κείμενο δίνει ικανοποιητικό νόημα χωρίς την προσθήκη. Συγκεκριμένα, θα μεταφράζαμε: «Θα πεις· “απομένει η ελπίδα να βρεθεί η άριστη λύση”. Και αυτή η ελπίδα, σε πληροφορώ, υπολείπεται κατά πολύ από ό,τι κρατάς στο χέρι».

4. *Ηρακλείδες* 197-8: *εἰ γὰρ τόδ' ἔσται καὶ λόγους κρινούσι σούς, / οὐκ οἶδ' Ἀθήνας τάσδ' ἐλευθέρας ἔτι*. Ο συγγρ. υποστηρίζει ότι πρέπει να υιοθετήσουμε τη διόρθωση του παραδεδομένου *οὐκ οἶδ' σε οὐ φημι*, την οποία πρότεινε ο Kirchhoff. Τα παράλληλα από την *Εκάβη* 397 και τις *Ικέτιδες* 518 που προσάγει ο Wilkins για να υπερασπισθεί την παραδεδομένη γραφή ο συγγρ. τα απορρίπτει υποστηρίζοντας ότι εκεί τα λόγια έχουν ειρωνική χροιά, κάτι που δεν συμβαίνει στο προκείμενο χωρίο. Ωστόσο πιστεύω ότι η ύπαρξη ειρωνικής απόχρωσης δεν εμποδίζει καθόλου την κυριολεκτική χρήση και για τον λόγο αυτόν θα δίσταζα να προβώ σε οποιαδήποτε επέμβαση.

5. *Ηρακλείδες* 661-3: *ἀτὰρ τί χώρα τῆδε προσβαλὼν πόδα / ποῦ νῦν ἄπεστι; τίς νιν εἶργε συμφορὰ / σὺν σοὶ φανέντα δεῦρ' ἐμὴν τέρψαι*

φρένα; Ο συγγρ. πιστεύει ότι μετά το πόδα έχει εκπέσει δείγματος χάριν το εξής κείμενο: (πατρός προσελθεῖν μητέρ' ὧδ' ἀναίνεται;). Πιστεύω ότι η προσθήκη είναι περιττή και ότι μπορούμε να διατηρήσουμε το παραδεδομένο κείμενο, προσθέτοντας μετά το πόδα μόνο αποσιωπητικά. Η Αλκμήνη μέσα στην αδημονία της διακόπτει απότομα την πρώτη ερώτηση και υποβάλλει αμέσως τη δεύτερη. Επομένως, τα αποσιωπητικά δηλώνουν την ταραγμένη ψυχική κατάσταση της ηρωίδας.

6. Ηρακλείδες 732-3: Ιο. ἔπειγε· λειφθείς δεινὰ πείσομαι μάχης. / Θε. σύ τοι βραδύνεις, οὐκ ἐγώ, δοκῶν τι δρᾶν. Ο συγγρ. διορθώνει τον δεύτερο στίχο ως εξής: σύ τοι βραδύνειν, οὐκ ἐγώ, δοκεῖς τι δρᾶν. Ωστόσο μου φαίνεται απλούστερη και πειστικότερη η διόρθωση του δοκῶ της χειρόγραφης παράδοσης σε δοκῶν που πρότεινε ο Tyrwhitt και αποδέχεται ο Wilkins.

Η προηγούμενη δειγματοληψία, ακόμη κι αν δείχνει ότι οι απόψεις του συγγρ. είναι κάποτε συζητήσιμες, αποδεικνύει πόσο χρήσιμο είναι στην αυγή του 21ου αιώνα να επανεξετασθεί το κείμενο των τραγικών. Προς την ίδια κατεύθυνση μας οδηγούν οι εκδοτικές προσπάθειες του M. L. West για το αισχύλειο κείμενο, του Hugh Lloyd-Jones και του Nigel Wilson για τις τραγωδίες του Σοφοκλή, ενώ πρόσφατα εκδόθηκε και ο ογκώδης τόμος του James Diggle που συγκεντρώνει τις κριτικές συμβολές του για το ευριπίδειο κείμενο. Έτσι πιστεύουμε ότι προχωρούμε σε μια στοχαστικά αναθεωρημένη μορφή του κειμένου των τραγικών, αποφεύγοντας τις κριτικές υπερβολές που συσσωρεύσε ο σχολαστικός 19ος αιώνας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Δ. Ι. ΙΑΚΩΒ

Gareth Schmeling, *The Novel in the Ancient World* [Mnemosyne Suppl. 159], Leiden 1996, σελ. 876.

Το τελευταίο τρίτο του εκπνέοντος αιώνα μας μπορεί χωρίς αμφιβολία να χαρακτηριστεί ως περίοδος αφιερωμένη στο αρχαίο μυθιστόρημα, όπως εύκολα συμπεραίνει κανείς από τον εξαιρετικά χρήσιμο βιβλιογραφικό πίνακα που κατακλείει τον υπό κρίση συλλογικό τόμο. Η γόνιμη αυτή ερευνητική φάση, που εγκαινιάζεται με το βιβλίο του B. E. Perry, *The Ancient Romances: A Literary-Historical Account of their Origins* (1967) και έχει να επιδείξει πρωτοποριακές συμβολές, όπως είναι λ.χ. οι μελέτες του Thomas Hägg, κορυφώνεται με τη μνημειώδη σχολιασμένη έκδοση των αποσπασματικά παραδεδομένων αρχαιοελληνικών μυθιστορημάτων την οποία φρόντισαν οι J. J. Winkler και S. A. Stephens (Princeton 1995) και με τον αμητό των σημαντικότερων άρθρων των τελευταίων δεκαετιών που

επιμελήθηκαν ο Simon Swain (*Oxford Readings in the Greek Novel*, Οξφόρδη 1999) και ο S. J. Harrison (*Oxford Readings in the Roman Novel*, Οξφόρδη 1999). Ένας πρώτος κριτικός απολογισμός συντελείται το 1989, όταν ο H. Kuch εκδίδει έναν συλλογικό τόμο για το αρχαίο μυθιστόρημα αξιοποιώντας τις εθνικές επιστημονικές δυνάμεις της τότε Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας (βλ. τη σχετική κριτική μου στη *DLZ* 111 (1990) 720-722). Είναι εντυπωσιακό ότι σε διάστημα μικρότερο της μιας δεκαετίας ο G. Schmeling, ο εκδότης του υπό συζήτηση τόμου, αισθάνθηκε την ανάγκη να συντάξει έναν νέο απολογισμό των επιδόσεων και των πορισμάτων της έρευνας, όχι μόνο για να ανακεφαλαιώσει και να αναχωνεύσει τα συμπεράσματα της πρόσφατης επιστημονικής παραγωγής αλλά και για να συμπληρώσει τον προηγούμενο απολογιστικό τόμο ο οποίος δεν περιελάμβανε ειδικά κεφάλαια αφιερωμένα στους μείζονες αρχαίους μυθιστοριογράφους ούτε στοιχεία για την επίδραση και την επιβίωση του είδους στον χριστιανικό και τον βυζαντινό κόσμο, καθώς και στην αναγεννησιακή Ευρώπη – τα τελευταία αυτά κεφάλαια είναι ομολογουμένως άκρως ενδιαφέροντα και ευπρόσδεκτα. Μια περαιτέρω διαφοροποίηση από τον τόμο του Kuch έγκειται στο γεγονός ότι ο εκδότης της υπό κρίση συναγωγής μελετών αποφάσισε να επιστρατεύσει τους ειδικότερους και αρμοδιότερους ερευνητές από τη διεθνή πανεπιστημιακή κοινότητα και φυσικά συμπεριέλαβε και συνεργάτες του παλαιότερου απολογισμού. Παραθέτω τους μελετητές με τη σειρά που εμφανίζονται στον τόμο και μνημονεύω σε παρένθεση το πανεπιστήμιο από το οποίο προέρχονται: N. Holzberg (Μόναχο), C. Ruiz-Montero (Murcia), E. Bowie (Οξφόρδη), G. Anderson (Kent), A. Billault (Λυών), R. Beck (Τορόντο), R. Johnes (Βερολίνο), H. Kuch (Βερολίνο), A. Scarcella (Perugia), M. Fusillo (Messina), B. P. Reardon (California-Irvine), B. Kytzler (Durban), R. Hunter (Cambridge), K. Plepelits (Graz), J. R. Morgan (Swansea), G. Schmeling (Florida), S. J. Harrison (Οξφόρδη), S. Merkle (Μόναχο), B. Due (Ρώμη), R. Stoneman (Λονδίνο), S. Stephens (Stanford), R. Pervo (Evanston), R. Beaton (King's College), G. Sandy (British Columbia).

Η συλλογή διαιρείται σε δύο μεγάλα μέρη, ένα γενικό-θεωρητικό, όπου τίγονται θέματα και προβλήματα του αρχαίου μυθιστορήματος, και ένα ειδικό-συστηματικό, όπου εξετάζονται οι επιμέρους μυθιστοριογράφοι (Χαρίτων, Ξενοφών Εφέσιος, Λόγγος, Αχιλλεύς Τάτιος, Ηλιόδωρος, Πετρώνιος, Απουλήιος κ.ά.), καθώς και τα αποσπάσματα. Πρώτο και κύριο μέλημα εκείνου που επιθυμεί να ασχοληθεί με το αρχαίο μυθιστόρημα είναι να χαράξει τα όρια του είδους, να προσδιορίσει δηλαδή τα κείμενα που εμπίπτουν στο συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος, δεδομένου ότι τους αρχαίους συγγραφείς δεν τους απασχολούσε ιδιαίτερα ο ειδο-λογικός προβληματισμός. Πυρήνα του είδους αποτελούν τα πέντε αέριαι σωζόμενα αρχαιοελληνικά ερωτικά μυθιστορήματα και οι ρωμαϊκές ρεαλιστικές προβολές τους, ενώ στην περιφέρεια τοποθετούνται το ιστο-

ρικό, το επιστολικό, το ουτοπικό και το βιογραφικό μυθιστόρημα. Το επόμενο ερώτημα αφορά τη διερεύνηση των πηγών του μυθιστορήματος. Ήδη η Οδύσσεια με τον χωρισμό, τον αναγνωρισμό και την επανένωση των συζύγων, καθώς και με τις θαλασσινές περιπέτειες του πρωταγωνιστή της αποτελεί μια πλούσια θεματική παρακαταθήκη για το μυθιστόρημα. Ο επόμενος μεγάλος σταθμός είναι οι τραγωδίες του Ευριπίδη, και ειδικότερα η Άλκηστη και η Ελένη, που περιέχουν επίσης χωρισμό και ευτυχή επανένωση των συζύγων ύστερα από θάνατο ή από μακρόχρονη παραμονή σε εξωτική χώρα (στην Ελένη, μάλιστα, ο επαπειλούμενος γάμος της ηρωίδας ματαιώνεται χάρη στην έγκαιρη έλευση του Μενελάου, ο οποίος ναυαγεί έξω από τις ακτές της Αιγύπτου· το μοτίβο της επικείμενης απιστίας ή της απώλειας της αγνότητας μιας γυναίκας είναι πολύ συχνό στο ερωτικό μυθιστόρημα). Η αστική κωμωδία του Μενάνδρου που δέχθηκε ισχυρές επιδράσεις από το ευριπίδειο δράμα, ο Απολλώνιος Ρόδιος και η αλεξανδρινή ερωτική ελεγεία αποτέλεσαν ασφαλώς πηγές έμπνευσης για το μυθιστόρημα. Το κρίσιμο ερώτημα που ανακύπτει ωστόσο είναι πώς τα κείμενα αυτά χρησιμοποιήθηκαν από τον ευρετή του είδους που ονομάζουμε συμβατικά και αναχρονιστικά μυθιστόρημα. Στο σημείο αυτό ακολουθούμε τον Perry, ο οποίος απέριψε οποιονδήποτε ευθύγραμμο και μηχανιστικό μετασχηματισμό κάποιου προγενέστερου είδους και απέδωσε τη γένεση του είδους στην εμπνευσμένη επίνοια κάποιου συγγραφέα, όταν οι κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες ωρίμασαν και έγιναν κατάλληλες για την παραγωγή του.

Αυτή η διαπίστωση θέτει το πρόβλημα της κοινωνικής διάστασης που περιέχεται στο μυθιστόρημα. Σε αντίθεση με το ηρωικό έπος και την τραγωδία, που αναφέρονται στο απώτερο μυθικό παρελθόν, το μυθιστόρημα αντικατοπτρίζει τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής του με την παρουσία του βασιλιά και της άρχουσας τάξης, τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες, καθώς και την τάξη των δούλων. Κανείς θα πρέπει ωστόσο να είναι προσεκτικός και να μην επιχειρήσει να συναγάγει συμπεράσματα ιστορικού τύπου για την κοινωνία της εποχής εκείνης, έχοντας διαρκώς κατά νου ότι αυτό που διαβάζει είναι ένα πλασματικό κείμενο λογοτεχνίας. Στην κοινωνία του μυθιστορήματος δεν ανήκει μόνο η ελληνική κοινότητα των αρρένων πολιτών με τα ήθη και τις παραδόσεις της (συμπόσιο, γυμνάσιο κτλ.), αλλά υπάρχουν και βάρβαροι, γυναίκες και ειδικά στοιχεία (π.χ. ληστές, πειρατές, πορνοβοσκοί) που συνθέτουν την πολυποίκιλη ανθρωπογεωγραφία του. Αν αναλογισθεί κανείς την άνθηση στα χρόνια μας των γυναικείων σπουδών αφενός και της μελέτης της εθνικής ταυτότητας αφετέρου, τα κεφάλαια που είναι αφιερωμένα στη θέση και την αξία της γυναίκας από τη μια πλευρά και στο στοιχείο της ετερότητας από την άλλη αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Μια σημαντική παράμετρο της μελέτης της κοινωνίας αποτελεί ασφαλώς και η θρησκεία, και η σχέση της με το μυθιστόρημα. Δικαιού-

μαστε άραγε να υποθέσουμε ότι το είδος αυτό μπορεί να συσχετισθεί με τη μυστηριακή θρησκεία της Αιγύπτου, όπως υποστήριξε ο R. Merkelbach; Ο συγγραφέας του οικείου κεφαλαίου επιχειρεί να ακολουθήσει μια μέση οδό ασπαζόμενος κάποια από τα πορίσματα της θεωρίας αυτής και απορρίπτοντας άλλα. Αναρωτιέται ωστόσο κανείς πώς το μυθιστόρημα, αν πράγματι είχε μυητικό χαρακτήρα, ενσωματώθηκε στη χειρόγραφη παράδοση των υπόλοιπων γραμματειακών ειδών.

Σε σύγχρονες αναζητήσεις ανταποκρίνεται και το κεφάλαιο που αφορά το αναγνωστικό κοινό των μυθιστορημάτων, αν μάλιστα λάβει κανείς υπόψη του τις διστάμενες απόψεις των ερευνητών σχετικά με το θέμα αυτό: ήταν άραγε το μυθιστόρημα ένα ανάγνωσμα για τους εύπορους μορφωμένους της εποχής ή ένα προϊόν ελαφράς παραλογοτεχνίας προορισμένο για τις πλατιές λαϊκές μάζες; Ο Bowie κλίνει μάλλον ορθά προς την πρώτη άποψη, γιατί ο διακειμενικός διάλογος που προϋποθέτει το μυθιστόρημα ήταν δύσκολο να προσληφθεί από μη καλλιεργημένο κοινό. Πράγματι, στο μυθιστόρημα δεν συναντούμε μόνο απλές διακειμενικές αναφορές που καλείται να εντοπίσει ο αναγνώστης αλλά και ειρωνικές αντιστροφές του προτύπου κειμένου οι οποίες, αν γίνουν αντιληπτές από το κοινό, αυξάνουν σημαντικά την αναγνωστική απόλαυση. Βέβαια, πρέπει να τονίσουμε ότι ο εντοπισμός των αναφορών αυτών δεν αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την ανάγνωση των μυθιστορημάτων, δεδομένου ότι μπορούν να αναγνωσθούν και ως απλές αισθηματικές ιστορίες.

Από το θεωρητικό μέρος δεν μπορούσε βέβαια να απουσιάζει και η εξέταση σύγχρονων προσεγγίσεων του μυθιστορήματος, δεδομένης μάλιστα της αλματώδους προόδου της αφηγηματικής θεωρίας. Η εφαρμογή της ψυχαναλυτικής ή της δομικής μεθόδου και της θεωρίας της αναγνωστικής ανταπόκρισης είναι άκρως ενδιαφέρουσα. Ωστόσο ορθά επισημαίνεται ότι μοναδικό κριτήριο και αποκλειστικός οδηγός για την ερμηνεία του λογοτεχνικού αυτού είδους είναι τα σήματα και τα ερείσματα που προσφέρει το ίδιο το κείμενο.

Στο συστηματικό μέρος εξετάζονται συγγραφείς και ανωνύμως παραδεδομένα μυθιστορήματα με κατά το δυνατόν ομοιόμορφο τρόπο. Συζητούνται προβλήματα χρονολόγησης και πατρότητας, παράδοσης του κειμένου, η χρήση των μοτίβων και των συμβάσεων, καθώς και η αφηγηματική τεχνική, εξειδικευμένα κατά περίπτωση ζητήματα και, ενίοτε, η επίδραση και επιβίωση του εκάστοτε μυθιστορήματος στα νεότερα χρόνια. Η πραγμάτευση γίνεται με απόλυτη γνώση του αντικειμένου και με επαρκέστατη βιβλιογραφική ενημέρωση.

Από την προηγούμενη μακροσκοπική φαινομενολογική περιγραφή γίνεται φανερός ο πλούσιος προβληματισμός και η θεματική ποικιλία του τόμου. Μεμονωμένες ενστάσεις, αμφιβολίες ή και ευρύτερες διαφωνίες, κυρίως ως προς το θεωρητικό μέρος του τόμου ασφαλώς υπάρχουν (κάποιες από αυτές άφησε να διαφανούν η παρούσα βιβλιοκρισία). Μια

ουσιαστική συζήτηση και αναλυτική αντιπαράθεση με τις προτάσεις και τα πορίσματα των επιμέρους κεφαλαίων δεν έχουν ωστόσο τη θέση τους εδώ. Θα ήταν, πιστεύω, άκαιρο να προκαταλάβει κανείς τις θέσεις που θα υποστηρίξουν μελλοντικές εξειδικευμένες μελέτες, οι οποίες θα ενισχύσουν, θα ανατρέψουν ή θα τροποποιήσουν τις προτεινόμενες απόψεις. Με τη διαπίστωση αυτή υποδεικνύουμε ταυτόχρονα και τον γενικό χαρακτήρα αυτού του συλλογικού τόμου: ο ρόλος του είναι αφενός να συγκεντρώσει, να συζητήσει, να αξιολογήσει και να αναχωνεύσει την έως τώρα έρευνα, και αφετέρου να αποτελέσει το αρχιμήδειο σημείο για τη συγγραφή νέων εργασιών. Αυτό σημαίνει ότι ο τόμος δεν αποτελεί μια λιγότερο ή περισσότερο σύνθετη εισαγωγή στο αρχαίο μυθιστόρημα για τον αρχάριο ερευνητή (τη λειτουργία αυτή θα μπορούσαν να την αναλάβουν βιβλία όπως του N. Holzberg, *The Ancient Novel: An Introduction*, 1994) αλλά ένα επιστημονικό εργαλείο για τον ειδικό μελετητή που επιθυμεί να προχωρήσει περισσότερο χρησιμοποιώντας ως βάση του τις απόψεις που διατυπώνονται στον τόμο αυτόν. Περαιτώνοντας οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι η σύλληψη και η οργάνωση του εγχειρήματος από τον επιμελητή είναι άρτια και υποδειγματική και ότι η συλλογή αυτή αποτελεί ένα απαραίτητο βιβλίο αναφοράς για όλους όσοι ασχολούνται με τα γοητευτικά προβλήματα του μυθιστορηματικού είδους.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Δ. Ι. ΙΑΚΩΒ

Victor J. Matthews, *Antimachus of Colophon* [Mnemosyne Suppl. 155], Leiden 1996, σελ. 478.

Η προκείμενη νέα έκδοση και εκτενέστατος σχολιασμός των αποσπασμάτων του Αντιμάχου του Κολοφωνίου μοιραία προκαλούν τη σύγκριση με το υποδειγματικό έργο του Bernhard Wyss (*Antimachi Colophonii reliquiae*, Βασιλεία 1936), ο οποίος με μια διεξοδική εισαγωγή – μια πλήρη στην πραγματικότητα μονογραφία για τη ζωή και το έργο του Αντιμάχου (σ. 72) – αλλά και με τις λακωνικές και εύστοχες παρατηρήσεις που συνόδευαν τα έως τότε γνωστά αποσπάσματα είχε κατορθώσει να αποδείξει τη σημασία του ποιητή της *Θηβαΐδος* και της περίπυστης *Λύδης* ως προδρόμου των *ποιητῶν ἄμα και κριτικῶν* της ελληνιστικής εποχής. Το υπό κρίση βιβλίο του συγγρ. πιστεύω ότι μόνο εν μέρει δικαιολογεί την τριπλάσια σε σύγκριση με τον προκάτοχό του έκταση, μια και η αύξηση των γνώσεών μας για τον Αντίμαχο δεν είναι ασφαλώς ανάλογη. Ο εξαντλητικός και κατά κανόνα ορθός και βιβλιογραφικά απόλυτα τεκμηριωμένος σχολιασμός των αποσπασμάτων, που καταλαμβάνει τον κύριο όγκο του βιβλίου, θα μπορούσε να θεωρηθεί η κυριότερη αρετή του έρ-

γου, αν ο συγγρ. είχε φροντίσει να εκφράζεται – όπως άλλωστε οφείλει να πράττει ένας υπομνηματιστής – με περισσότερη οικονομία και να μην αναγκάζει τους αναγνώστες του να παρακαλουθούν εκτεταμένες αναδιηγήσεις και ανασκευές των απόψεων προηγούμενων μελετητών – η βραχυλογία και η σαφήνεια των λατινικών σημειώσεων του Wyss δεν αποτέλεσαν δυστυχώς το πρότυπό του.

Το νέο υλικό που προσφέρει η έκδοση του συγγρ. συνίσταται καταρχήν σε 27 αποσπάσματα για τα οποία οι μελετητές ήταν έως τώρα υποχρεωμένοι να συμβουλευθούν είτε το *Supplementum Hellenisticum* είτε την εκάστοτε editio princeps (τα υπ' αριθ. 41a, b, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 66, 94, 115-127)¹, καθώς και σε έναν όχι ευκαταφρόνητο αριθμό προσγραφών σε συγκεκριμένα έργα αποσπασμάτων που ο Wyss ή μεταγενέστεροι ερευνητές είχαν κατατάξει στα αποσπάσματα incertae sedis. Δυστυχώς, η γενική αρχή την οποία ο συγγρ. ακολούθησε στο σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα επισφαλής. Όπως προεξαγγέλλει στον πρόλογο (σ. IX) περιέλαβε στα αποσπάσματα της *Θηβαΐδος*, της *Λύδης*, της *Ἀρτέμιδος* και των *Δέλτων* όχι μόνο εκείνα που η παράδοση προσγράφει ρητά στα έργα αυτά αλλά και όσα «with some probability might be thought to belong to that particular work». Αν το κριτήριο αυτό είναι ήδη καθαυτό προβληματικό, η εφαρμογή του είναι συχνά ακόμη περισσότερο επιπόλαιη: ένα παράδειγμα αρκεί: το απ. 83 (100 Wyss) προσγράφεται στη *Λύδη* με το ακόλουθο σκεπτικό: «the problem of the unnamed daughter of Pydes in F83 may have been solved by West who has made the very probable suggestion that she is a river nymph who should be identified with the Chelidonia who was the mother of Solymus (cf. F81). The two fragments may thus be safely attributed to the *Lyde*». Πώς είναι δυνατόν μια πρόταση να χαρακτηρίζεται απλώς πολύ πιθανή και να οδηγεί ταυτόχρονα στην ασφαλή απόδοση των εν λόγω αποσπασμάτων στο συγκεκριμένο έργο;

Στην εκτενή εισαγωγή ο συγγρ. παραθέτει καταρχήν τα testimonia (σσ. 1-14) και ακολούθως πραγματεύεται διεξοδικά πρώτα τη ζωή και το έργο του Αντιμάχου (σσ. 15-63: τα επιμέρους κεφάλαια αφορούν στα βιογραφικά στοιχεία, τα τέσσερα γνωστά επώνυμα έργα [*Θηβαΐς*, *Λύδη*, *Ἀρτεμις*, *Δέλτοι*] και την ενασχόληση του Κολοφωνίου με το κείμενο των ομηρικών επών, το λεξιλόγιο και το μέτρο των ποιημάτων του), και ύστερα τη φήμη του ποιητή στην αρχαιότητα (σσ. 64-76). Από τον πλούτο των πληροφοριών που προσφέρει το τμήμα αυτό της μελέτης σταχυολογούμε ορισμένα σημεία στα οποία ο συγγρ. τροποποιεί με πειστικό τρόπο την έως τώρα κρατούσα άποψη. Έτσι, η ζωή του Αντιμάχου τοπο-

1. Παρέλειψε ωστόσο να συμπεριλάβει το ελεγειακό απόσπασμα που εξέδωσε ο W. Brashear στο: A. Bülow-Jacobsen (ed.), *Proceedings of the Twentieth International Congress of Papyrologists*, Κοπεγχάγη 1994, σσ. 286-8, και που, σύμφωνα με την πρόταση του Peter Parsons, μοιάζει να προέρχεται από το μυστηριώδες ποίημα *Δέλτοι*, από το οποίο σώζεται μόνο ένας στίχος (απ. 129).

θετείται μεταξύ του 444 και του 380/365 π.Χ., η Θηβαΐς αποδεικνύεται ότι δεν περιλάμβανε στα 10 περίπου βιβλία της (συνολικής έκτασης 10-15.000 στίχων) την εκστρατεία των Επιγόνων και ότι το ομώνυμο έπος του Στατίου δεν προσφέρεται για την ανασύνθεση του ποιήματος του Κολοφωνίου. Η γνωστή κριτική που ο Καλλίμαχος άσκησε στη Λύδη, η οποία πρέπει να αποτέλεσε ένα *ἄξιμα διηνεκές* και όχι μια απλή συλλογή ανεξάρτητων ελεγείων, αφορά, κατά τον συγγρ., το ύφος και όχι τη δομή του ποιήματος (αυτό δέχεται και η νεότερη έρευνα, βλ. τώρα M. Lombardi, *Antimaco di Colofone. La poesia epica*, Ρώμη 1993, σσ. 62 κ.ε., A. Cameron, *Callimachus and his Critics*, Princeton 1995, σσ. 303 κ.ε., και M. Asper, *Onomata allotria. Zur Genese, Struktur und Funktion poetologischer Metaphern bei Kallimachos* [Hermes Einzelschriften, 75], Στουτγάρδη 1997, σσ. 185 κ.ε.), ενώ ως περιεχόμενό της ορίζονται ερωτικά πάθη ηρώων της μυθολογίας αλλά και του ιδίου του ποιητή. Το πολυθρύλητο ζήτημα του χαρακτηρισμού της Λύδης ως υποκειμενικής ερωτικής ελεγείας ο συγγρ. δικαιολογημένα το αφήνει αναπάντητο, επισημαίνοντας ότι τα αποσπάσματα δεν αρκούν για να σχηματίσει κανείς θεμελιωμένη άποψη, επειδή αφορούν είτε σε μυθολογικές λεπτομέρειες είτε σε «γλώσσες» (βλ. και A. Cameron, *ό.π.*, 315 κ.ε. με κριτική των σχετικών απόψεων του F. Cairns, *Tibullus*, 1979, 218 κ.ε.). Δεν μας βρίσκει, αντίθετα, σύμφωνους η άποψη του συγγρ. ότι στον καλλιμάχειο «πρόλογο των Τελχίνων» (στίχ. 12) δεν υπόκειται κριτική της Λύδης (πλήρης δοξογραφία του status quaestionis στον G. Massimilla, *Callimaco Aitia. Libri primo e secondo*, Pisa 1996, σσ. 206-213· πρόσθεσε και το πρόσφατο άρθρο του K. Sier, «Von der Ähre zur Zikade. Die Komposition des kallimacheischen Aitiensprologs», *ZPE* 122 (1998) ιδ. 31 κ.ε.)

Από το κύριο μέρος της μελέτης, την έκδοση και τον λεπτομερή σχολιασμό των αποσπασμάτων του Αντιμάχου, θα ασχοληθούμε αναλυτικότερα με τα απόσπασμα που αφορούν στα «studia homerica» του ποιητή (σσ. 373-403), 14 συνολικά διαφορετικές γραφές σε στίχους των δύο ομηρικών επών και 8 αποσπάσματα που παραδίδουν σχόλια του Κολοφωνίου σε ομηρικά ζητήματα. Απ. 171 (σσ. 377 κ.ε.): η πραγμάτευση των διαφορετικών γραφών στον στίχο N 60 της *Ιλιάδας* *κεκοπώς / κεκοφώς / κεκοπών* (Αντίμαχος) είναι εξαιρετικά διαφωτιστική, και η υπόθεση ότι το τινές του σχολίου του Διδύμου πρέπει να περιλαμβάνει, εκτός από τον Ζηνόδοτο, τον Αντίμαχο και τη Χιακή έκδοση πιθανή. Δεν συμφωνούμε, ωστόσο, με την άποψη του συγγρ. ότι η γραφή *κεκοπών* αποτελεί διόρθωση του Αντιμάχου και της Χιακής έκδοσης, αφού είναι βέβαιο πως οι αιολικοί αυτοί τύποι είναι οι αρχαιότεροι (J. Wackernagel, *Sprachliche Untersuchungen zu Homer*, Göttingen 1916, σ. 29). Επίσης απαραίτητη είναι και η παραπομπή στη διεξοδική πραγμάτευση του ζητήματος των τύπων αυτών από τον P. Wathelet, *Les traits éoliens dans la langue de l'épopée grecque*, Ρώμη 1970, σσ. 324-329. — Απ. 172: η επικράτηση των αντι-

μάχειων γραφών ὄτρυντύν και ὄτρυντύς στην ομηρική χειρόγραφη παράδοση στους στίχους Τ 234 και 235 της *Ιλιάδας* είναι ένα εξαιρετικά σπάνιο φαινόμενο· ανάλογη τύχη είχαν λ.χ. μόνο δύο γραφές του Απολλωνίου Ροδίου στους στίχους Β 436 και Δ 410, βλ. Α. Rengakos, *Der Homertext und die hellenistischen Dichter*, Στουτγάρδη 1993, σ. 49. — Απ. 173: θα έπρεπε να υπάρχει παραπομπή στην κλασική μελέτη της S. West, *The Ptolemaic Papyri of the Iliad*, Köln 1967, σ. 157, όπου ο Pap. Grenf. 2.4a που έχει, όπως και ο Αντίμαχος, τη γραφή ὑπονόσφιον (αντί πανόψιον) στον στίχο Φ 397, χρονολογείται με ακρίβεια (280-240 π.Χ.). — Απ. 174: η γραφή του Αντιμάχου (που υιοθετεί και ο Ριανός) πύλαι δ' ἔμπληντο αντί του παραδεδομένου πόλις δ' ἔμπλητο (Φ 607) είναι χωρίς αμφιβολία πιο εύστοχη. — Απ. 175 (σσ. 381 κ.ε.): ο συγγρ. αποκαθιστά με πειστικά επιχειρήματα την πραγματική αντιμάχεια γραφή στον στ. Χ 336 ἔλκῃσουσ' αἰκῶς (αντί του ἔλκῃσουσι κακῶς των χφφ και της εικασίας του Wyss ἔλκῃσουσι, κακῶς, που θέλει το επίρρημα να αποτελεί τμήμα του σχολίου). — Απ. 176: η υπόθεση του Wyss (που ακολουθεί τον Heyne) ότι ο Αντίμαχος έγραφε στο Ψ 604 νέον νίκησε νόημα παραμένει η πιθανότερη. Νέον νόημα σημαίνει «νεαρά μυαλά» και είναι απόλυτα θεμιτή έκφραση, ενώ η λύση που προτείνει ο συγγρ. (νόον νίκησε νόημα), η οποία εμπεριέχει μιαν εξαιρετικά αμφίβολη διάκριση νόου και νοήματος, θυμίζει σοφιστές και όχι αρχαϊκό έπος. — Απ. 177: ο συγγρ. φαίνεται να αγνοεί τη βασική, προκειμένου για τις κατά πόλεις ἐκδόσεις του ομηρικού κειμένου, μελέτη του V. Citti, «Le edizioni omeriche “delle città”», *Vichiana* 3 (1966) 227-267. — Απ. 180: η γραφή του Αντιμάχου Ἰγυλίην (αντί Ἰγυγίην) στον στίχο α 85 της *Οδύσσειας*, που συνεπάγεται και την τοποθέτηση του νησιού της Καλυψούς κοντά στην Κρήτη (= Αντικύθηρα;) και όχι στη Δύση, θα έπρεπε να προκαλέσει στον συγγρ. το ερώτημα αν και ο Κολοφώνιος γνώριζε, όπως αργότερα ο Ζηνόδοτος ο Εφέσιος (αν κρίνουμε από τη γραφή Κρήτην αντί Σπάρτην στον στίχο α 93), την ύπαρξη εκδοχών της *Οδύσσειας* στις οποίες ο Τηλέμαχος επισκεπτόταν μετά την Πύλο την Κρήτη και συναντούσε εκεί τον πατέρα του· βλ. τώρα αναλυτικά G. Danek, *Epos und Zitat. Studien zu den Quellen der Odyssee*, Βιέννη 1998, σσ. 47 κ.ε. — Απ. 183: η μαρτυρία του Αντιμάχου (και του Απολλωνίου, 2.930 κ.ε.) αποδεικνύει πως οι στ. Β 853-5 δεν είναι μεταγενέστεροι (2ος/1ος αι. π.Χ.), όπως συχνά υπέθεσε η έρευνα (Allen, Page, Kirk κ.ά.), αλλά υπήρχαν ήδη στα ομηρικά χειρόγραφα του 4ου/3ου αι. π.Χ.: για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Α. Rengakos, ό.π., 128 κ.ε. — Απ. 185 (Πορφ. σχόλιο στον στ. Γ 197 της *Ιλιάδας*: Ἀντίμαχος δὲ τὸ λευκὸν ὡς ἀντικείμενον τῷ πηγῶ λαμβάνει): η υπόθεση του συγγρ. ότι ο Αντίμαχος ερμήνευε την ομηρική γλώσσα πηγός ως «υγρός» είναι αβάσιμη. Η λέξη πρέπει να έχει και για τον Κολοφώνιο τη σημασία του μέλας, εκείνη δηλαδή που της αποδίδουν οι περισσότεροι αρχαίοι σχολιαστές. Από τις αρχαίες μαρτυρίες δεν θα έπρεπε να απουσιάζει η ερμηνεία

των λεγόμενων Γλωσσογράφων (απ. 25 Dyck), καθώς και η επισήμανση ότι η (μάλλον) ορθή σημασία *εὐπαγής*, *εὐτραφής* απαντά ήδη στον Αλκμάννα (1.48 Page). Βλ. και Α. Rengakos, «Homerische Wörter bei Kallimachos», *ZPE* 94 (1992) 24 κ.ε.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Α. ΡΕΓΚΑΚΟΣ

J.-Th. A. Papademetriou, *Aesop as an Archetypal Hero* [Hellenic Society for Humanistic Studies. International Centre for Humanistic Research, Studies and Researches, 39], Athens 1997, σελ. 112.

Το βιβλίο αυτό του Ι.-Θ. Παπαδημητρίου αποτελεί, όπως άλλωστε αναγράφεται και στη σ. 112, «μερικά αναθεωρημένα μορφή της ανακοίνωσης που περιλαμβάνεται στα Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου και Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας (23-26 Μαΐου 1994)». Το θέμα του είναι η ανίχνευση των επιδράσεων που άσκησε ο Αίσωπος ως αρχετυπικός ήρωας στην αρχαία ελληνική, τη βυζαντινή και την ευρωπαϊκή λογοτεχνία αλλά και στη νεότερη παράδοση του ελληνικού θεάτρου σκιών. Ως «αρχετυπικός ήρωας» νοείται ο Αίσωπος με βάση την προσωπογραφική του αποτύπωση που παρέχει η *Μυθιστορία* του Αισώπου· δεν λαμβάνονται επομένως υπόψη οι «μύθοι» που αποδίδονται στον Αίσωπο και φυσικά δεν αναζητούνται οι επιδράσεις αυτών των μύθων σε μεταγενέστερες ανάλογες αφηγήσεις.

Στις εισαγωγικές παρατηρήσεις («Introductory Remarks», σσ. 7-12) επισημαίνονται τα δύο βασικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν τον Αίσωπο στη *Μυθιστορία*, δηλ. η ασυνήθιστη ασχήμια και η ιδιότητα του δούλου (που συνδέεται με τη χαμηλή κοινωνική καταγωγή και την ελάχιστη μόρφωση). Επισημαίνεται ακόμη ότι η σοφία και η πνευματική εγρήγορση του Αισώπου τού επιτρέπουν να συμβουλευεί εκείνος τον φιλόσοφο κύριό του και τον τοποθετούν σε μια θέση που θυμίζει κάπως τους εκπροσώπους της κυνικής φιλοσοφίας και ιδιαίτερα τον Διογένη. Οι επισημάνσεις αυτές οδηγούν τον συγγραφέα σε τρία ερωτήματα: (1) ποια ελληνικά λογοτεχνικά προηγούμενα υποστηρίζουν το θέμα αυτό της ασχήμιας που αποκτά συνεκτική σχεδόν λειτουργία και στις δύο παραλλαγές της *Μυθιστορίας* (Perriana, Westermanniana); (2) η λεπτομερής περιγραφή της ασχήμιας στην αρχή του κειμένου (που έχει θεωρηθεί ως επίδραση αιγυπτιακών προτύπων) θα μπορούσε να αναχθεί σε σχήματα ελληνικής ή ρωμαϊκής λογοτεχνικής προσωπογραφίας; – κατά τη γνώμη μας το ερώτημα αυτό εξειδικεύει ουσιαστικά το πρώτο –, και (3) η εικόνα ενός άσχημου αλλά και βιωφελεστάτου ήρωα συναντάται στην υπόλοιπη ελληνική ή τις άλλες λογοτεχνίες και, κατ' επέκταση, η *Μυθιστορία* του Αισώπου επέδρασε σε άλλα κείμενα;

Το κεφ. Ι του βιβλίου εξετάζει την απεικόνιση του Αισώπου στην αρ-

χαιότητα και το Βυζάντιο («Aesop's Depiction: Origins, Style and Influence (in the Context of Antiquity and Byzantium)», σσ. 13-42). Η πρώτη εικόνα του Αισώπου που μας παρέχει η *Μυθιστορία*, είναι μια εικόνα της ασχήμιας του σχεδιασμένη μάλιστα με τρόπο εξαιρετικά αναλυτικό. Η εικόνα αυτή δημιουργεί έντονη αντίθεση με την παραδοσιακή, θεωρούμενη ως επικρατούσα αντίληψη στην αρχαία Ελλάδα, ότι η ομορφιά συνοδεύει κατά κανόνα την εικόνα του ήρωα και φωτίζει αντιπροσωπευτικά τον εσωτερικό του κόσμο. Η «*Μυθιστορία* του Μ. Αλεξάνδρου» ή ο «Αγών Ομήρου και Ησιόδου» (κείμενα που με διαφορετικό τρόπο διασταυρώνονται με τη *Μυθιστορία* του Αισώπου) αντιστοιχούν στον κανόνα αυτόν. Ο συγγρ. υπενθυμίζει ότι με την αντίληψη αυτή (που την επικαλείται έμμεσα και η ίδια η *Μυθιστορία* του Αισώπου σε αρκετά σημεία της) συμπλέουν διάφορες περιγραφές, σε κείμενα όπως τα *Φυσιογνωμονικά* του ψευδο-Αριστοτέλη και τα ελληνικά μυθιστορήματα γενικότερα, στην παρουσίαση των ηρώων τους. Υπενθυμίζει επίσης τις εργασίες του Fürst ο οποίος υποστήριξε την επίδραση αιγυπτιακών προτύπων στα κείμενα που παρουσιάζουν αναλυτική περιγραφή χαρακτηριστικών (όπως π.χ. του Ι. Μαλάλα), κάτι που, κατά τους συνεχιστές του Fürst, πρέπει να θεωρηθεί ότι ισχύει και για κείμενα όπως η *Μυθιστορία* του Αισώπου. Ο συγγρ. φωτίζει στη συνέχεια τρία πρόσωπα της ελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής που συνδέονται επίμονα με την άσχημη όψη, τον ομηρικό Θεοσίτη, τον μικρόσωμο στρατηγό που περιγράφει ο Αρχίλογος (απ. 60.3-4, Diehl) και τον Σωκράτη· πάντως τα πρόσωπα αυτά δεν παρουσιάζονται, ως προς τη λογοτεχνική απεικόνισή τους, με την ίδια συσσωρευτική υφολογική φόρτιση που υιοθετείται στη *Μυθιστορία* του Αισώπου. Για το λόγο αυτόν ο συγγρ. εξετάζει και τη χρήση της συσσωρευτικής παράθεσης ιδιοτήτων ασύνδετων μεταξύ τους σε άλλους συγγραφείς: στον Πλάτωνα (*Φαίδρος* 253e), τον Ξενοφώντα (*Κυνηγετικός* 4.1), τον Σοφοκλή (*Ιχθυεταί* 300 κεξ), τον Αριστοφάνη (*Νεφέλαι* 444-451, *Θεσμοφοριάζουσαι* 191-192) και οδηγείται στην άποψη ότι τόσο το θέμα του άσχημου ήρωα όσο και το υφολογικό στοιχείο της συσσωρεύσεως στην παρουσίασή του ανιχνεύονται στην παράδοση της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και συνεχίζονται αργότερα στη βυζαντινή εποχή.

Στο κεφ. II («Recasting an Archetype: Croce's *Bertoldo*», σσ. 43-57) ο συγγρ. δεν αναζητά πλέον τη θεματική ή υφολογική προαγγελία ή αποτύπωση των ιδιοτήτων της *Μυθιστορίας* του Αισώπου σε άλλα έργα της ελληνικής παράδοσης αλλά την εμφανή επίδρασή τους σε συγκεκριμένα έργα της ευρύτερης λογοτεχνικής παραγωγής. Από τις πολλές επιδράσεις της *Μυθιστορίας* του Αισώπου σε κείμενα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, εντονότερη θεωρεί ο συγγρ. την επίδραση στον *Bertoldo* του Croce, ένα δημοφιλές έργο το οποίο αφηγείται με πνευματώδη τρόπο τις περίπλοκες περιπέτειες του ομώνυμου ήρωα και το οποίο από το 1646 και έπειτα κυκλοφορούσε μεταφρασμένο και στα ελληνικά (*Πανουργίαί ύψη-*

λόταται Μπερτόλδου). Η ταπεινή καταγωγή, η εντυπωσιακή ασχήμια και συγχρόνως η εκπληκτική ευφυΐα του ήρωα αυτού που θέτει τις ικανότητές του στην υπηρεσία της βασιλικής αυλής δεν είναι, κατά τον συγгр., τα μόνα στοιχεία αναφοράς στον ήρωα της *Μυθιστορίας* του Αισώπου· σε αυτά πρέπει να προστεθούν δομικά και υφολογικά χαρακτηριστικά κοινά και στα δύο έργα: η ως επί το πλείστον βιογραφική δομή στην παρουσίαση των περιπετειών, η αναλυτική περιγραφή της φυσικής εμφάνισης των δύο πρωταγωνιστών, η υιοθέτηση κοινών ή παρόμοιων αφηγηματικών σχημάτων, παρομοιώσεων, διαλογικών μερών καθώς και η τελική αναγνώριση των δύο ηρώων από το περιβάλλον στο οποίο δρουν και η συγκέντρωση αποφθεγμάτων και συμβουλών προορισμένων να αξιοποιηθούν τόσο από το περιβάλλον αυτό όσο και από τους γιους τους. Τα κοινά αυτά χαρακτηριστικά δεν οδηγούν, κατά τον συγгр., στην άποψη ότι ο Croce παραφράζει απλώς τη *Μυθιστορία* του Αισώπου (και ότι επομένως δεν πρωτοτυπεί με το δικό του έργο) αλλά στην άποψη ότι υιοθετεί, εκτός από επιμέρους χαρακτηριστικά, τη γενική σύλληψη του ήρωά του, τον οποίον ο ίδιος συγκρίνει με τον Αίσωπο στο τέλος του έργου.

Το κεφ. III («Aesop Romance and Picaresque Novel», σσ. 58-72) επιχειρεί να αξιολογήσει το είδος και το εύρος της επίδρασης που άσκησε ενδεχομένως η *Μυθιστορία* του Αισώπου στο ανώνυμο έργο *Lazarillo de Tormes*, ενός από τα πρώτα (1554) και αντιπροσωπευτικότερα μυθιστορήματα που χαρακτηρίζονται πικαρικά (από τη λέξη *pícaro*, που περιγράφει τη μορφή και τις περιπέτειες ενός επινοητικού αλήτη, απαίδευτου αλλά ευφυούς). Ο συγгр. αναφέρεται στις επιδράσεις των έργων της κλασικής αρχαιότητας που διακρίνονται κάτω από το επιφανειακά απλό ύφος του μυθιστορήματος αυτού· εξετάζει τις αντικειμενικές δυνατότητες (χρονολογικές, εκδοτικές και άλλες) που θα δικαιολογούσαν γνώση της *Μυθιστορίας* (σε κάποια εκδοχή της) από τον συγгр. του *Lazarillo* και εκτιμά ότι από την ισπανική μετάφραση της *Μυθιστορίας* του Αισώπου (1489) ως την έκδοση του *Lazarillo* (1554) υπήρχε ένα διάστημα 65 χρόνων που θα επέτρεπε την επίδραση αυτή. Θεωρεί τις (χαρακτηρολογικές, υφολογικές, ιδεολογικές) ομοιότητες ανάμεσα στα δύο έργα αρκετές, ώστε να καθιστούν πιθανή την επίδραση, όχι όμως εντελώς βέβαιη. Διαβλέπει ακόμη κάποιες επιδράσεις στον *Δον Κιχότη* του Θερβάντες (1604, 1615), ιδίως στο όνομα *Sancho* (*Pancha*) που μοιάζει να απηχεί το όνομα *Ξάνθος* (= *Sanctius* ή *Sanctus* στις λατινικές μεταφράσεις) της *Μυθιστορίας* του Αισώπου.

Το κεφ. IV (το τελευταίο του βιβλίου) διερευνά το ενδεχόμενο επιδράσεων της *Μυθιστορίας* του Αισώπου στο θέατρο σκιών («Echoes of the Aesop Romance in Greek Shadow Theater», σσ. 73-84). Ο συγгр. θεωρεί το ερώτημα νόμιμο, εφόσον ο γεωγραφικός κόσμος που δέχτηκε την επίδραση της *Μυθιστορίας* του Αισώπου και ο γεωγραφικός χώρος στον

οποίον αναπτύχθηκε το θέατρο σκιών επικαλύπτονται, και παραθέτει μερικά στοιχεία που τεκμηριώνουν, για τον γεωγραφικό αυτόν χώρο, τέτοιου τύπου επιδράσεις άλλων έργων (*Πράξεις του Αλεξάνδρου*, *Panchatantra* κτλ.) θεωρώντας πιθανό η επίδραση της *Μυθιστορίας* του Αισώπου να ασκήθηκε σε κάποιο στάδιο εξέλιξης του θεάτρου σκιών στο ταξίδι του προς την Ελλάδα (Καραγκιόζης) μέσω του τουρκικού στοιχείου. Ένα χαρακτηριστικό που θα διευκόλυνε τέτοιες επιδράσεις είναι η λαϊκή διάδοση της *Μυθιστορίας* του Αισώπου και του θεάτρου σκιών η οποία δεν παρατηρείται για άλλου τύπου έργα της ελληνικής παράδοσης που θα θεωρούσε κανείς εύκολο να επιδράσουν στο θέατρο σκιών, όπως π.χ. ο *Αριστοφάνης*. Ο συγγρ. ανιχνεύει κάποια βασικά θέματα της *Μυθιστορίας* του Αισώπου σε επιμέρους όψεις του θεάτρου σκιών (το θέμα της ασχήμιας, μια μορφή συμπαθητικού κυνισμού, κάποιες αναλογίες που αντανakλούν κοινωνικές διαστρωματώσεις κ.ά.), δεν προχωρεί όμως σε μια πιο κατηγορηματική διαπίστωση επιδράσεων και αφήνει το πεδίο ανοιχτό προς περαιτέρω πραγμάτευση αναγνωρίζοντας τις αντικειμενικές δυσκολίες που παρουσιάζει η συνεξέταση ανόμοιων μορφών τέχνης.

Συνοψίζοντας τα πορίσματά του (σ. 84) από την επισκόπηση των βασικών θεματικών, αφηγηματικών και υφολογικών στοιχείων της *Μυθιστορίας* του Αισώπου που εμφανίζονται στην προγενέστερη αρχαιοελληνική λογοτεχνική παράδοση και επιδρούν μεμονωμένα ή ως σύνολο στη μετέπειτα ελληνική και ευρωπαϊκή παράδοση, ο συγγρ. αναφέρει ότι τα στοιχεία αυτά (κυρίως η ασχήμια του ήρωα και η περιγραφή της) έχουν εμφανή προηγούμενα στην ελληνική λογοτεχνία ήδη από το ομηρικό έπος και δεν χρειάζεται να αναζητηθούν εν προκειμένω τα αιγυπτιακά πρότυπα που τους αποδόθηκαν. Ο συγγρ. εκτιμά ότι η *Μυθιστορία* του Αισώπου δεν απευθύνεται στις ακαλιέργητες λαϊκές μάζες (η άποψη αυτή οφείλεται μάλλον στην ακαμψία των αναζητήσεων της λόγιας κριτικής), αλλά ότι άσκησε την επίδρασή της στην παγκόσμια λογοτεχνία προτείνοντας μια αρχετυπική μορφή που πολλοί συγγραφείς αξιοποίησαν στη συνέχεια.

Το βιβλίο συμπληρώνεται από μια πλούσια βιβλιογραφία (σσ. 85-94) η οποία ίσως μπορεί να θεωρηθεί εξαντλητική ως προς το ίδιο το βιβλίο, αλλά είναι απλώς αντιπροσωπευτική ως προς τα θέματα που εξετάζονται ακροθιγώς. Ο συγγρ. έκρινε σκόπιμο να παραθέσει μια περίληψη του βιβλίου στη νεοελληνική γλώσσα (*Περίληψη*. Ο Αίσωπος ως αρχετυπικός ήρωας, σσ. 95-98) για την ανετότερη ενημέρωση του ελληνόφωνου αναγνώστη. Το βιβλίο περιλαμβάνει ακόμη Πίνακα χωρίων (*Index locorum*, σσ. 99-102) και Γενικό ευρετήριο (*General Index*, σσ. 103-111) το οποίο αποδελτιώνει κύρια ονόματα και βασικές έννοιες.

Το βιβλίο βασίζεται σε στέρεη και ειδική γνώση του κειμένου της *Μυθιστορίας* του Αισώπου και με αυτήν την αφετηρία αναζητά τις ρίζες και τις επιδράσεις της. Η αναζήτηση αυτή έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή

η έρευνα στον τομέα αυτόν έχει ακόμη αρκετά κενά και επομένως η χρησιμότητα του βιβλίου είναι κάτι περισσότερο από αυτονόητη. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης ορισμένα θέματα που τίγονται περιστασιακά (όχι όμως εξαντλητικά) εφόσον δεν εντάσσονται στο κύριο αντικείμενο του βιβλίου και τα οποία θα μπορούσαν, εντός ή εκτός του βιβλίου, να ενισχύσουν την προοπτική του. Ως τέτοια μπορούν να αναφερθούν, ενδεικτικά, ο αναλυτικότερος ορισμός της έννοιας του αρχετύπου που αντιστοιχεί στον Αίσωπο ή η αναλυτικότερη εξέταση του (ευφυούς, αμόρφωτου αλλά γλωσσικά επαρκέστατου) δούλου της αρχαίας κωμωδίας που προοικονομεί εν πολλοίς ένα βασικό θέμα της *Μυθιστορίας*. Τέλος, ένα άλλο θέμα που δεν εντάσσεται στις προθέσεις του βιβλίου αλλά ερεθίζει συμπληρωματικά τη φαντασία του αναγνώστη-ερευνητή είναι η παράλληλη αναζήτηση των στοιχείων αυτών στον τομέα της εικονογραφίας· μια τέτοια προσέγγιση μπορεί ενδεχομένως να εκβάλει από άλλο δρόμο σε εκτιμήσεις ανάλογες με του συγγρ. και να φωτίσει από εικαστική άποψη τις όποιες επιδράσεις ασκήθηκαν από τη *Μυθιστορία* του Αισώπου στο θέατρο σκιών. Η τελευταία παρατήρηση υποδηλώνει μια άλλη διάσταση που πρέπει να προσμετρηθεί στις αρετές αυτού του βιβλίου: υπενθυμίζει ότι βασικός σκοπός ενός επιστημονικού έργου είναι όχι μόνον να απαντήσει σε, αλλά και να θέσει, ερωτήματα· από την άποψη αυτή το βιβλίο του Ι.-Θ. Παπαδημητρίου ανταποκρίνεται με γόνιμο τρόπο και στις δύο κατευθύνσεις.

Κέντρο Εκδόσεως Έργων
Ελλήνων Συγγραφέων

ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Κωνσταντίνου Ί. Δεσποτόπουλου, *Μελετήματα φιλολογίας και φιλοσοφίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998, σελ. 176.

Το βιβλίο αυτό του Καθηγητή και Ακαδημαϊκού Κ. Δεσποτόπουλου συγκεντρώνει δημοσιεύματα που έχουν δει το φως σε διαφορετικές περιστάσεις εντός ή εκτός του ελληνικού χώρου, αφορούν συγκεκριμένα και σημαντικά αρχαιοελληνικά κείμενα και έχουν ως κοινό και βασικό χαρακτηριστικό τους την ιδιάζουσα και καθοριστική σύνδεση της φιλολογικής ερμηνείας με τη φιλοσοφική. Ο συγγρ. ήδη στον Πρόλογο (σσ. 9-12) παρουσιάζει συνοπτικά τις προθέσεις του ως προς τη μελέτη των συγκεκριμένων χωρίων και επιχειρεί να φωτίσει τους λόγους που τον οδηγούν στη διττή αυτή προσέγγιση (φιλολογική και φιλοσοφική) με μια ευαισθησία που θα μπορούσε να θεωρηθεί ακόμη και υπερβολική.

Η δομή του βιβλίου είναι τριμερής, με συνεχή αρίθμηση των επί μέρους κεφαλαίων (I-XII). Στο Μέρος Α' περιλαμβάνονται ως επί το πλείστον μελέτες που αφορούν ερμηνείες χωρίων από κείμενα του Ησιόδου, του Αισχύλου, του Παρμενίδη, του Εμπεδοκλή, του Αρχύτα και του Αρι-

στοτέλη. Στο Μέρος Β' περιλαμβάνονται μελέτες που αφορούν μόνον διορθώσεις χωρίων (της Πολιτείας του Πλάτωνα και των Πολιτικῶν του Αριστοτέλη). Στο Μέρος Γ' περιλαμβάνονται αποκλειστικά βιβλιοκρισίες για έργα που αφορούν τον αρχαιοελληνικό στοχασμό και κυκλοφόρησαν την τελευταία δεκαετία.

Το κεφ. I («Προμηθεύς και Πανδώρα κατά Ησίοδον», σσ. 15-26) μελετά τα πρόσωπα του Προμηθέα και της Πανδώρας στην ησιόδεια ποίηση (ειδικότερα στο *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* όπου κυρίως εμφανίζονται): ερμηνεύεται ο ρόλος του Προμηθέα ως ευρετή πόρων για τη διατήρηση και την εξέλιξη του ανθρώπου (κρεοφαγία, πυρ) και της Πανδώρας ως ενσάρκωσης της μορφής του θελκτικού που παρασύρει τον άνθρωπο στην έκπτωση από τα οφελήματα της εξέλιξής του.

Ο Προμηθέας απασχολεί και το κεφ. II του βιβλίου («Προμηθέως έργα και μοίρα κατά Αισχύλον», σσ. 27-35), όπου ο συγγρ. επιχειρεί να παρακολουθήσει στο κείμενο του Αισχύλου τη διαδρομή που οδηγεί από την ευεργετική δράση του Προμηθέα (σκέψη, ελπίδα, φωτιά, πολιτισμός) στην έννοια του απόλυτου ηρωισμού και της ελευθερίας.

Το κεφ. III («Παρμενίδου “τὰ δοκοῦντα”», σσ. 37-48) προσεγγίζει ένα κατεξοχήν δύσκολο χωρίο από το ποίημα του Παρμενίδη (*ἀλλ' ἔμπης καὶ ταῦτα μαθήσῃς ὡς τὰ δοκοῦντα / χρὴν δοκίμως εἶναι διὰ παντὸς πάντα περῶντα*, 1. 31-32) και ο συγγρ. επιχειρεί να δώσει λύση βασιζοντας την ερμηνεία του στην απόδοση της φράσης *τὰ δοκοῦντα* ως «τα διάφορα θεωρήματα για τα φυσικά προπάντων φαινόμενα» και συνδέοντας την απόδοση αυτή με τη θεμελίωση της οντολογίας και της γνωσιολογίας που αποδίδεται στον Παρμενίδη.

Στο κεφ. IV («Εμπεδοκλέους “πιστώματα Μούσης”», σσ. 49-64) ο συγγρ. εξετάζει συνθετικά τη διαδικασία της γνώσης και τις εξαρτήσεις της σύμφωνα με το στοχασμό του Εμπεδοκλή, προτάσσοντας μια σύντομη υπόμνηση του πνευματικού περιγυρου στον οποίον ανδρώνεται η φιλοσοφία του Εμπεδοκλή και, στη συνέχεια, αναλύοντας τα αποσπάσματα με μεγαλύτερη έμφαση στο απόσπασμα B3 Diels-Kranz του οποίου ιχνηλατεί τη δομή και ερμηνεύει το γνωσιολογικό περιεχόμενο καθώς και το απόσπασμα B4 Diels-Kranz του οποίου η φράση «πιστώματα Μούσης» στον τίτλο του κεφαλαίου στεγάζει και σηματοδοτεί τη γενικότερη προσέγγιση στο θέμα.

Με το κεφ. V («Αρχύτου “λογισμός” και “λογιστικά”», σσ. 65-82) παραμένουμε στο γεωγραφικό χώρο της Μεγάλης Ελλάδας, της οποίας υπενθυμίζεται έτσι έμμεσα η συμβολή στην πνευματική ακμή της ελληνικής φιλοσοφίας. Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου ο συγγρ. επισημαίνει τις κοινωνιολογικές ερμηνευτικές προεκτάσεις που πρέπει να δοθούν στη λέξη «λογισμός» (απόσπασμα 3 Diels-Kranz) με βάση τα ιστορικά και πνευματικά συμφραζόμενα, ενώ στο δεύτερο μέρος επεκτείνει την αριθμητική σημασία που αποδίδεται στη λέξη «λογιστική» (σε δωρικό ιδίωμα

«λογιστικά», απόσπασμα 4 Diels-Kranz) ανάγοντας τη σημασία αυτή στην έννοια της πλατωνικής «διαλεκτικής».

Στο κεφ. VI («Αριστοτέλους περί αρετής και ηδονής», σσ. 83-93) ο συγγρ. πραγματεύεται ένα ζήτημα ιδιαίτερα λεπτό και περίπλοκο, την ύπαρξη και το περιεχόμενο χαμένου αριστοτελικού έργου με θέμα (και τίτλο) «περί δικαιοσύνης». Με αφετηρία την πληροφορία του Πλουτάρχου για τις αντιρρήσεις που προέβαλε ο Χρύσιππος σε σχετικό με τη δικαιοσύνη κείμενο του Αριστοτέλη, ο συγγρ. εκτιμά ότι η φράση του Πλουτάρχου «περί δικαιοσύνης» δεν προσδιορίζει απλώς κάποια άποψη, αλλά τον τίτλο του εν λόγω έργου και αναλύει το πρόβλημα της κατάργησης της δικαιοσύνης και των άλλων αρετών που τίθεται αν η ηδονή εκληφθεί ως «τέλος» (σκοπός).

Στο κεφ. VII («Αριστοτέλους περί της οικογενείας») ο συγγρ. αναπτύσσει την αριστοτελική σύλληψη της οικογενειακής μονάδος τόσο στο πολιτικό επίπεδο όπου η οικογένεια (= ο άνδρας, η γυναίκα, τα παιδιά και, κατά τον συγγρ., σε οικονομική μόνον θεώρηση και οι δούλοι) αποτελεί το πρώτο στάδιο κοινωνικής συγκρότησης (πριν από την κώμη και την πόλη) όσο και στο διαπροσωπικό επίπεδο όπου η οικογένεια εκτός από τη διαίωνιση του είδους την οποία εξασφαλίζει, αντιμετωπίζεται και υπό το πρίσμα των σχέσεων μεταξύ άνδρα και γυναίκας («φιλία», «κοινωνία» κτλ.), γονέων και παιδιών και ειδικότερα, μητέρας και παιδιών.

Το κεφ. VIII («Διόρθωση χωρίου της Πολιτείας του Πλάτωνος», σσ. 119-131), το μόνο γραμμένο σε καθαρεύουσα, συγκροτεί, μαζί με το επόμενο κεφάλαιο, το Μέρος Β' του βιβλίου όπου προτείνονται διορθώσεις χωρίων. Η διόρθωση που προτείνεται στο κεφάλαιο αυτό αφορά την απάλειψη των λέξεων και δούλω στο 433cd της Πολιτείας. Η παρουσία των λέξεων αυτών στο συγκεκριμένο χωρίο, παρά την παλαιογραφική της επιστημονική νομιμότητα, ελέγχεται από τον συγγρ. ως ασύμβατη με το πνεύμα του χωρίου, την πλατωνική πολιτική θεωρία της Πολιτείας, και αντιφατική ως προς άλλα πλατωνικά χωρία που μνημονεύονται.

Το κεφ. IX («Διόρθωση χωρίου των Πολιτικών του Αριστοτέλους», σσ. 134-138) προτείνει απάλειψη δύο φράσεων από το κείμενο των Πολιτικών 316a25-29: *ἐπεὶ κατ' ἐκεῖνον δεῖ εἰς τὴν πρώτην καὶ τὴν ἀρίστην οὕτω γὰρ ἂν ἐγίγνετο συνεχῆς κύκλος*. Ο συγγρ. θεωρεί ότι το χωρίο αυτό, που δικαιώνει συχνά την αντίληψη ότι ο Πλάτων πρέσβευε την ανακύκληση των πολιτευμάτων (άποψη με την οποία διαφωνεί ο συγγρ.), καταλήγει στις δύο επίμαχες φράσεις χωρίς να δικαιολογεί τη νοηματική και λογική ακολουθία τους ως προς τα προηγούμενα.

Τα επόμενα τρία κεφάλαια (X, XI, XII) συγκροτούν το Μέρος Γ' του βιβλίου, που περιέχει αποκλειστικά ισάριθμες βιβλιοκρισίες για τα έργα: (1) *Anaximandre, Fragments et Témoignages*. Texte grec, Traduction, Introduction et Commentaires par Marcel Conche, Paris 1991, (2) *Études sur Parménide* (sous la direction de Pierre Aubenque), Paris 1987, και (3) J. de

Romilly, *Les grands sophistes dans l'Athènes de Périclès*, Paris 1988. Πρόκειται ασφαλώς για σημαντικά έργα και οι βιβλιοκρισίες που τα αφορούν παρουσιάζουν αυτονόητο ενδιαφέρον.

Αν θέλει κανείς να αποδώσει συνοπτικά τις εντυπώσεις που αποκομίζει από τη μελέτη του βιβλίου *Μελετήματα φιλολογίας και φιλοσοφίας* του Κ. Ι. Δεσποτόπουλου οδηγείται στις ακόλουθες συμπερασματικές διαπιστώσεις: ο συγгр. εστιάζει το ενδιαφέρον του σε σημαντικά θέματα και πρόσωπα του αρχαιοελληνικού στοχασμού αντιτάσσοντας καταρχήν στις όποιες δυσκολίες ένα όπλο ισχυρό, σχεδόν ακατανίκητο, τη βαθειά γνώση των πηγών· η γνώση αυτή στην περίπτωση π.χ. των πλατωνικών κειμένων είναι σπάνια και θυμίζει ότι ο συγгр. έχει διασταυρωθεί στη μακρά διαδρομή του άπειρες φορές με τα κείμενα αυτά και έχει καταθέσει επανειλημμένα τα αποτελέσματα των συναντήσεων σε αρκετά δημοσιεύματα (βλ. και σ. 172). Στις σημειώσεις του παρόντος έργου παραπέμπει συχνά στα προηγούμενα δημοσιεύματά του, ενώ πολύ συχνότερες είναι οι παραπομπές σε αρχαία κείμενα· οι αναφορές του στη νεότερη βιβλιογραφία είναι λιτότερες και επιλεκτικές. Η γνώση των πηγών εφοδιάζει τις προσεγγίσεις του συγгр. με μια άλλη αρετή, την άνετη συνδυαστική χρήση των κειμένων που εξετάζει. Στην προσπάθειά του να παρακολουθήσει, να αναδείξει και να ερμηνεύσει τις λεπτές έννοιες που επιζητά και ανασύρει στα κείμενα, ο συγгр. οδηγείται σε δύο διορθώσεις χωρίων με κριτήρια πρωτίστως λογικά· για την υιοθέτηση διορθώσεων η φιλολογική επιστήμη αναζητά κατά κανόνα και άλλα πειστήρια (εντός της χειρόγραφης παράδοσης) και ο συγгр. δεν το αγνοεί, τοποθετείται όμως ως προς το λογικό σκέλος των διορθωτικών αυτών παρεμβάσεων. Η πνευματική στράτευση του συγгр. σε θέματα που αφορούν την αρχαία ελληνική φιλολογία και φιλοσοφία μαρτυρείται εξάλλου και από άλλο δρόμο με τις βιβλιοκριτικές αξιολογήσεις οι οποίες περιλαμβάνονται στον τόμο. Η τριμερής δομή του βιβλίου επιχειρεί να κατατάξει σε θεματικές ενότητες τα κεφάλαια που το αποτελούν και η προσπάθεια αυτή διευκολύνει, έστω και τεχνητά, την ανετότερη πρόσληψη των επιμέρους θεμάτων που, όπως δηλώνεται, έχουν παρουσιαστεί σε διαφορετικά χρονικά και θεσμικά συμφραζόμενα· σε ενδεχόμενη νέα έκδοση του βιβλίου η πρόσληψη θα διευκολυνόταν ίσως ακόμη περισσότερο με ένα ονοματικό ή/και θεματικό ευρετήριο και μια αναλυτικότερη βιβλιογραφική βοήθεια προς τον αναγνώστη. Η αλήθεια είναι ότι όσα και να προσφέρει ένα βιβλίο, οι αναγνώστες ζητούν διαρκώς περισσότερα· για αυτό πρέπει να τονιστεί, και είναι επίσης αλήθεια, ότι το βιβλίο του Κ. Ι. Δεσποτόπουλου, και για τον απλό αλλά και για τον ειδικό αναγνώστη, προσφέρει ήδη πολλά.

Πορφυρίου, *Περὶ τοῦ Πλωτίνου βίου καὶ τῆς τάξεως τῶν βιβλίων αὐτοῦ*. Εἰσαγωγή, ἀρχαῖο κείμενο, μετάφραση, σχόλια, Π. Καλλιγὰ [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Βιβλιοθήκη Μανούση, 1], Ἀθῆναι 1991, σελ. xiv+248.

Πλωτίνου, *Ἐννεὰς Πρώτη*. Αρχαῖο κείμενο, μετάφραση καὶ σχόλια, Π. Καλλιγὰ [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Βιβλιοθήκη Μανούση, 2], Ἀθῆναι 1994, σελ. 319.

Πλωτίνου, *Ἐννεὰς Δευτέρα*. Αρχαῖο κείμενο, μετάφραση καὶ σχόλια, Π. Καλλιγὰ [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Βιβλιοθήκη Μανούση, 4], Ἀθῆναι 1997, σελ. 397.

Οἱ Ἐννεάδες¹ τοῦ Πλωτίνου (205-270 μ.Χ.) εἶναι τὰ πρῶτα σωζόμενα κείμενα τῆς τελευταίας μεγάλης φιλοσοφικῆς κίνησης τῆς αρχαιότητος, τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, ὅπως συνηθίζουμε νὰ χαρακτηρίζουμε τὴ μορφή που πήρε ὁ Πλατωνισμὸς κατὰ τὴν ὕστερη αρχαιότητα (3ος-6ος αἰ. μ.Χ.): οἱ εκπρόσωποι τοῦ θεωροῦν εαυτοὺς Πλατωνικούς, ἐξηγητές² καὶ ἐκφραστὲς τῆς «αληθινῆς» πλατωνικῆς φιλοσοφίας, τὴν ὁποία πάντως προσεγγίζουν καὶ ἐρμηνεύουν ἀξιοποιώντας, μετασχηματίζοντας καὶ συνδυάζοντας ἀριστοτελικές, στωικὲς καὶ νεοπυθαγόρειες διδασκαλίες με τρόπο που δὲν ἐπιτρέπει πάντοτε τὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸ τῆς οφειλῆς τοῦς καὶ ὁ ὁποῖος καθιστᾷ, ἐν τέλει, τὸν Νεοπλατωνισμό αὐτόνομο φιλοσοφικὸ σύστημα.

Κατὰ τὸν 20ό αἰ. ἡ φιλοσοφία τῆς ὕστερης αρχαιότητος προσελκύει ἐπιτέλους τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν καθ'αυτὴν – πράγμα που ἰσχύει ἄλλωστε ἐν γένει γιὰ τὴ γραμματεία τῆς ὕστερης αρχαιότητος – καὶ αὐτὸ δὲν οφείλεται μόνον στο γεγονός ὅτι τὰ περιθώρια γιὰ πρωτοτυπία στὴν ἐνασχόληση με τοὺς Προσωκρατικούς, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ἔχουν γίνῃ ὑπερβολικὰ «στενά»: Ἡ διαπίστωση ἀφενὸς ὅτι ἡ νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία μέσω τῶν «σχολῶν» τῆς Ἀθήνας, τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τῆς Συρίας ὑπῆρξε καθοριστικὴ γιὰ τὴ φιλοσοφία στο Βυζάντιο καὶ στὸν Ἰσλαμικὸ κόσμο, ἀλλὰ καὶ στὴ λατινικὴ Δύση κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν Ἀναγέννηση (ὡς γνωστόν, ἡ ὀπτικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προσλήφθησαν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν τελικὰ ἡ ὀπτικὴ τῶν Νεοπλατωνικῶν), καὶ ἀφετέρου ἡ πρόσβαση στα νεοπλατωνικὰ κείμενα, ἡ ὁποία ἐγένε ἐυκολότερη καὶ ἀσφαλέστερη μεσα ἀπὸ κριτικὲς ἐκδόσεις τῶν κειμένων τοῦς, πυροδότησε μιὰ πραγματικὴ ἐρευνητικὴ ἐκρηξή.

1. Ὁ γενικὸς τίτλος Ἐννεάδες, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸ σωζόμενο ἔργο τοῦ Πλωτίνου, δὲν ἀνήκει στὸν ἴδιο ἀλλὰ στὸν μαθητὴ καὶ ἐκδότη τοῦ, τὸν Πορφύριο, καὶ εἶναι δηλωτικὸς τῆς ἀριθμολογικῆς σύλληψης βάσει τῆς ὁποίας ὁ τελευταῖος οργάνωσε τὴν ἐκδοσὴ: φρόντισε νὰ χωρίσει τὸ ὕλικο τῶν παραδόσεων τοῦ Πλωτίνου ἔτσι ὥστε νὰ ἔχει τελικὰ 6 ομάδες τῶν 9 πραγματειῶν, 6 ἔννεάδες, δηλαδὴ ἕνα συνδυασμὸ δύο τελείων ἀριθμῶν, τοῦ 6 καὶ τοῦ 9 (*Βίος Πλωτίνου* 24, 10-14).

2. Βλ. π.χ. Πλωτ. V 1 8,10, Πρόκλ. *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα θεολογίας* I 1, 6,16: οἱ τῆς Πλατωνικῆς ἐποπτείας ἐξηγηταί.

Στην περίπτωση του Πλωτίνου, για τη ραγδαία αύξηση του ενδιαφέροντος κατά το δεύτερο μισό του 20ού αι.³ αποφασιστικός παράγων υπήρξε η μνημειώδης έκδοση των Henry-Schwyzler, της οποίας ο πρώτος τόμος κυκλοφόρησε το 1951,⁴ ενώ είχε ήδη αρχίσει μια βαθμιαία μεταστροφή ως προς την αντιμετώπιση της φυσιογνωμίας του Πλωτίνου και την αποτίμηση του φιλοσοφικού του έργου.

Χαρακτηριστική αυτής της «ανακάλυψης» της φιλοσοφίας του Πλωτίνου είναι η πληθώρα των μεταφράσεων των Έννεάδων⁵, ακόμη και σε γλώσσες όπως η ολλανδική (R. Ferwerda), η ισπανική (J. Igal), η εβραϊκή (N. Spiegelmann) και η ιαπωνική (M. Tanaka, M. Mizuchi, Y. T. Gashira). Για τους Νεοέλληνες, εντούτοις, ο Πλωτίνος – με τις κειμενικές και φιλοσοφικές δυσκολίες που παρουσιάζει το έργο του – παρέμεινε ως πρόσφατα απροσπέλαστος. Το κενό αυτό έχει αρχίσει πλέον να καλύπτεται με τη δημοσίευση από την Ακαδημία Αθηνών τριών ήδη τόμων για τον Πλωτίνο στη νέα σειρά εκδόσεων του Κέντρου Εκδόσεων Έργων Ελλήνων Συγγραφέων, η οποία χρηματοδοτείται από το κληροδότημα Α. Μανούση. Η σειρά εγκαινιάστηκε με το έργο του Πορφυρίου *Περὶ τοῦ Πλωτίνου βίου καὶ τῆς τάξεως τῶν βιβλίων αὐτοῦ* (1991), και σ' αυτήν έχουν ως τώρα εκδοθεῖ οι δύο πρώτες Έννεάδες (τόμ. 2, 1994 και τόμ. 4, 1997), με εισαγωγή, αρχαίο κείμενο, μετάφραση και σχόλια από τον Παύλο Καλλιγιά, ενώ έχει προγραμματιστεί η συνολική παρουσίαση του έργου του Πλωτίνου.

Ο *Βίος Πλωτίνου* (στο εξής ΒΠ), τον οποίο ο Πορφύριος προέταξε στην έκδοσή του των πραγματειών του Πλωτίνου, και ο οποίος προτάσσεται των Έννεάδων στο μεγαλύτερο μέρος της χειρόγραφης παράδοσης, είναι ένα πολύτιμο για την ιστορία της φιλοσοφίας και τη φιλολογική επιστήμη κείμενο⁶: εκτός του ότι αποτελεί την κύρια – και έγκυρη – πηγή πληροφοριών για τη ζωή και τη διδασκαλία του μεγάλου Νεοπλατωνικού, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο ως αντιπροσωπευτικό δείγμα του

3. Βλ. την παρουσίαση της σχετικής βιβλιογραφίας από τους H. J. Blumenthal «Plotinus in the Light of Twenty Years Scholarship 1951-1971» και K. Corrigan - P. O'Cleirigh «The Course of Plotinian Scholarship from 1971 to 1986» στο ANRW II 36 1, 528-570 και 571-623, αντίστοιχα.

4. P. Henry et H.-R. Schwyzler (Eds.), *Plotini Opera*, Paris-Brussels, I (Enn. I-III) 1951, II (Enn. IV-V) 1959, III (Enn. VI) 1973.

5. Βλ. σχετικά Corrigan-P. O'Cleirigh, ό.π. (σημ. 3), 598-600.

6. Ενδεικτικό του ενδιαφέροντος αλλά και των προβλημάτων που θέτει ο *Βίος Πλωτίνου* είναι το ογκώδες δίτομο συλλογικό έργο *Porphyre, La vie de Plotin*, τ. 1 (Travaux préliminaires et index grec complet par L. Brisson, M.-O. Goulet-Cazé, R. Goulet et D. O'Brien. Préface de J. Pépin), Paris 1982, τ. 2 (Études d'introduction, texte grec et traduction française, commentaire, notes complémentaires, bibliographie par L. Brisson, J.-L. Cherlonneix, M.-O. Goulet-Cazé, R. Goulet, M. D. Grmek, J.-M. Flamand, S. Matton, D. O'Brien, J. Pépin, H. D. Saffrey, A.-Ph. Segonds, M. Tardieu et P. Thillet. Préface de J. Pépin), Paris 1992.

λογοτεχνικού είδους της βιογραφίας όσο και ως μοναδική στο είδος της μαρτυρία για τον τρόπο άσκησης της φιλοσοφίας και τη διδακτική διαδικασία κατά τον 3ο αι. μ.Χ. Η περιγραφή εξάλλου της πρακτικής που ακολούθησε ο Πορφύριος για την έκδοση του υλικού των μαθημάτων του δασκάλου του, μιας πρακτικής που έλαβε υπόψη της δύο διάσημες εκδόσεις της αρχαιότητας⁷, και οι πληροφορίες για τη φιλολογική επιμέλεια των κειμένων είναι εξόχως σημαντικές για τον φιλόλογο ως προς την παράδοση των κειμένων και την ιστορία των φορέων τους.

Στην πρώτη Έννεάδα ο Πορφύριος συγκέντρωσε εννέα πραγματείες στις οποίες εξετάζονται ηθικά ζητήματα, ενώ στη δεύτερη άλλες εννέα με θέμα τον φυσικό κόσμο⁸. Η τελευταία μεγάλη πραγματεία της δεύτερης Έννεάδος (Πρός Γνωστικούς) αποτελεί μια από τις πιο ενδιαφέρουσες από ερευνητική άποψη περιπτώσεις ως προς τη θέση της στο έργο του Πλωτίνου εν σχέσει προς τις εκδοτικές παρεμβάσεις του Πορφυρίου και ως προς το πολυσυζητημένο⁹ θέμα του προσδιορισμού της φυσιογνωμίας του Γνωστικισμού.

Η προσέγγιση του κειμένου του Πλωτίνου είναι ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα τόσο λόγω μορφής όσο και λόγω περιεχομένου: οι δυσκολίες της μορφής απορρέουν από το γεγονός ότι οι πραγματείες δεν συντάχθηκαν για ευρεία κυκλοφορία, αλλά απευθύνονταν σε έναν εσωτερικό κύκλο (πιθανότατα και εξαιτίας μιας γενικότερης αδιαφορίας του Πλωτίνου για τη γραπτή αποτύπωση των σκέψεών του: αυτό τουλάχιστον προδίδει το ύφος των πραγματειών του). Για την κατανόηση του περιεχομένου και την αποτίμηση της πραγματικής συμβολής του Πλωτίνου στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία απαραίτητη προϋπόθεση είναι ο προσδιορισμός αφενός των πηγών του – δεδομένου ότι ο ίδιος πολύ σπάνια τις αποκαλύπτει – και των επιδράσεων που δέχτηκε από τους προγενέστερους του φιλοσόφους, και αφετέρου η διερεύνηση της σχέσης του με τα πνευματικά κινήματα της εποχής του.

Ο Π. Καλλιγιάς (στο εξής Κ.) διαθέτει τις αναγκαίες, για το δύσκολο έργο που ανέλαβε να φέρει εις πέρας, ποιότητες του αφοσιωμένου πλωτινιστή και του καλού γνώστη της ύστερης αρχαιότητας. Επιτυχής είναι και η μέθοδος¹⁰ – ενιαία, στον βαθμό που το επιτρέπει ο διαφορετικός χαρακτήρας του ΒΠ και των Έννεάδων – την οποία επιλέγει για την παρουσίαση των κειμένων, ώστε αυτά να μπορούν να αξιοποιηθούν εξίσου αποτελεσματικά από αναγνώστες με διαφορετικές ανάγκες και στόχους:

7. Την έκδοση του Επιχάρμου από τον Απολλόδωρο τον Αθηναίο και την έκδοση του Αριστοτέλη και του Θεοφράστου από τον Ανδρόνικο τον Ρόδιο (βλ. ΒΠ 24, 6-11).

8. Βλ. ΒΠ 24, 36-39: *Ἡ μὲν οὖν πρώτη ἑννεὰς τάδε περιέχει ἠθικωτέρας ὑποθέσεις περιλαβοῦσα. ἡ δὲ δευτέρα τῶν φυσικῶν συναγωγῆν ἔχουσα τὰ περὶ κόσμου καὶ τὰ τῶ κόσμῳ ἀνήκοντα περιέχει.*

9. Βλ. Corrigan-P. O'Cleirigh, *ό.π.* (σημ. 3), 584-587.

10. Για τις βασικές αρχές και τη μέθοδο της έκδοσης βλ. *ΠΒ IX*, 20-21· τ. 2, 11· τ. 4, 10.

ο αμήτοχος στη σκέψη του Πλωτίνου αναγνώστης έχει στη διάθεσή του το ιστορικό και φιλοσοφικό πλαίσιο, μια λειτουργική μεταφραστική απόδοση και τα βασικά κλειδιά αποκρυπτογράφησης του κειμένου, ενώ ο μυημένος μια συνοπτική – και ουσιαστική – καταγραφή των σημαντικότερων τάσεων στην πλωτινική έρευνα αλλά και τις καινούριες ερμηνευτικές προτάσεις του ίδιου του Κ.:

Στον *Βίον Πλωτίνου* προτάσσεται – εκτός από τον πρόλογο (σσ. vii-x), τα περιεχόμενα (σ. x) και τις συντομογραφίες (σσ. xii-xiv) – μια εισαγωγή (σσ. 1-21), στην οποία παρουσιάζονται συνοπτικά η ζωή και το έργο του Πορφυρίου, ο χαρακτήρας, η διάρθρωση και οι πηγές του *ΒΠ*, επισκοπείται το ακανθώδες ζήτημα των χρονολογικών δεδομένων που περιέχονται σ' αυτόν¹¹ και εκτίθενται οι αρχές και η μέθοδος του συγγραφέα ως προς το κείμενο και τη μετάφραση. Ακολουθούν το κείμενο και η μετάφραση (σσ. 22-83), αναλυτικά σχόλια (σσ. 85-185), τέσσερα παραρτήματα (σσ. 186-204)¹², εκτενής βιβλιογραφία (σσ. 205-220), ευρετήριο αρχαίων χωρίων και ευρετήριο κύριων ονομάτων. Στους δύο τόμους των *Ἐννεάδων* το κείμενο και η μετάφραση της κάθε πραγματείας πλαισιώνονται από σύνοψη, ειδική εισαγωγή, ειδική βιβλιογραφία και αναλυτικό σχολιασμό στο τέλος της 2ης *Ἐννεάδος* ακολουθεί Γενική βιβλιογραφία (σσ. 383-397).

Το κείμενο που χρησιμοποιείται είναι κατ' ουσίαν το κείμενο της editio minor των Henry-Schwyzers¹³, λαμβάνονται όμως υπόψη και οι αναθεωρήσεις τους στα addenda et corrigenda τόσο της editio maior, όσο και της editio minor, καθώς και οι συμπληρωματικές διορθώσεις που ο H.-R. Schwyzers δημοσίευσε στο *Museum Helveticum*¹⁴. Στα σχετικά λίγα σημεία στα οποία το κείμενο αποκλίνει από τους Henry-Schwyzers¹⁵ ο Κ. προκρίνει επεμβάσεις άλλων πλωτινιστών¹⁶, προβαίνει σε δικές του διορθωτικές προτάσεις¹⁷, ή αξιοποιεί διαφορετικά τη χειρόγραφο πα-

11. Πολύ χρήσιμη η σχηματική παρουσίαση των δεδομένων αυτών, με αναγωγή στο ιουλιανό ημερολόγιο, σε έναν χρονολογικό πίνακα (σσ. 12-15) και ο γεωγραφικός χάρτης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κατά τον 3ο αι. μ.Χ. (σσ. 16-17).

12. Στα παραρτήματα περιλαμβάνονται η μαρτυρία του Iulius Firmicius Maternus για τον Πλωτίνο (Α), οι περικοπές που αφορούν τον Πλωτίνο και τον Πορφύριο από τους *Βίους φιλοσόφων και σοφιστών* του Ευναπίου (Β), το θέμα των εικαστικών αναπαραστάσεων του Πλωτίνου (Γ) και η συγγραφική δραστηριότητα του Πορφυρίου στη Σικελία (Δ).

13. *Plotini Opera*, P. Henry et H.-R. Schwyzers (Eds.), Oxford, I (Enn. I-III) 1964, II (Enn. IV-V) 1977, III (Enn. VI) 1982.

14. H.-R. Schwyzers, «Corrigenda ad Plotini textum», *MH* 44 (1987) 192-202.

15. Βλ. σχετικά *ΒΠ*, σ. 20· 1η *Ἐνν.*, σ. 15, σημ. 3· 2η *Ἐνν.*, σ. 10, σημ. 2.

16. Βλ. π.χ. *ΒΠ* 5,3· 21,6· 26,40· I 2 1,11· I 2 6,8· I 2 7,1.5.16· I 4 2,9· I 6 7,34· I 8 9,21· II 1 3,11· II 2 1,6· II 3 5,21-41· II 4 1,13· II 4 10,10· II 5 3,30.31.34· II 7 2,16· II 8 2,17· II 9 1,36· II 9 17,52.

17. Βλ. π.χ. *ΒΠ* 3,44· 14,3· 23,34.35· I 1 5,2· I 1 9,3· I 2 5,14-16· I 5 2,13· I 5 3,28· I 9 1,1-2· II 1 7,7· II 3 3,24· II 3 6,5· II 5 1,9· II 5 3,30.31.34.

ράδοση¹⁸. Το κείμενο συνοδεύεται από apparatus fontium και από apparatus criticus, που υποτάσσονται ωστόσο, ευλόγως, σε μια σαφώς προσδιορισμένη εκδοτική επιλογή: στην πρώτη περίπτωση παρατίθενται, κατά βάσιν, οι verbatim αναφορές του Πλωτίνου, ενώ στη δεύτερη δίνεται, επιλεκτικά, μια εικόνα της χειρόγραφης παράδοσης και των επεμβάσεων των πλωτινιστών σ' αυτήν, χωρίς ωστόσο να επιχειρείται η διερεύνησή της, δεδομένου ότι ο ειδικά ενδιαφερόμενος χρήστης της έκδοσης επιβάλλεται να προσφύγει τόσο για τις πηγές όσο και για την παράδοση του κειμένου στην editio maior των Henry-Schwyzler.

Η ευρύτατη γνώση της πλωτινικής βιβλιογραφίας την οποία διαθέτει ο Κ. γίνεται εμφανής κυρίως κατά τον σχολιασμό των κειμένων, ιδιαίτερα ωστόσο λειτουργική αποδεικνύεται τελικά στο δύσκολο εγχείρημα της μετάφρασης. Παρότι ο ίδιος δηλώνει με σεμνότητα την οφειλή του στους μεγάλους μεταφραστές του Πλωτίνου (MacKenna, Bréhier, Cilento, Harder, Armstrong, Igal), η προσωπική του συμβολή δεν περιορίζεται στην κριτική υιοθέτηση των δικών τους μεταφραστικών προτάσεων. Η μετάφραση του Κ. ρέει χωρίς να προδίδει το πνεύμα του πλωτίνειου κειμένου, αν και ο σχολαστικός (;) φιλόλογος θα είχε να κάνει ορισμένες διαφορετικές βαρύτερες παρατηρήσεις: το γεγονός π.χ. ότι ο μεταφραστής δεν φαίνεται να λαμβάνει πάντοτε υπόψη του το ποιόν ενέργειας των μετοχών¹⁹ είναι πολύ σημαντικότερο από την, κατά τη γνώμη μου ατυχή, επιλογή της λέξης «θεάζομαι»²⁰ για την απόδοση του φιλοσοφικού όρου θεωρεῖν (βλ. π.χ. Π 3 18,9· πρβ. τη χρήση του ίδιου ρήματος και στα σχόλια, τ. 2, σελ. 222).

Όπως ήδη υποδηλώθηκε, τα σχόλια αποτελούν τη σημαντικότερη συμβολή του Κ., όχι μόνο επειδή απαντούν στις απορίες που αυτόματα γεννιούνται στον αναγνώστη σε σχέση με το κείμενο ή επειδή τον κατευθύνουν από βιβλιογραφική άποψη, εφόσον αυτός δεν καλύπτεται από τον – κατ' ανάγκην συνοπτικό – τρόπο παρουσίασης των προβλημάτων: η ουσιαστική προσφορά του Κ. έγκειται, πιστεύω, στον τρόπο με τον οποίο εντάσσει τον Πλωτίνο στο πνευματικό κλίμα της εποχής του και διαγράφει το ρόλο του στην ιστορία της φιλοσοφίας.

Στα σχόλια δικαιολογούνται και οι προσωπικές επιλογές ή οι διορθωτικές προτάσεις του Κ. για το κείμενο του Πλωτίνου· δεδομένου όμως ότι ορισμένες τουλάχιστον από αυτές αφορούν πολυσυζητημένα – και ακόμη ανοιχτά – ζητήματα της έρευνας, η πειστικότητά τους παραμένει εκ των πραγμάτων θέμα υποκειμενικό. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα διαφο-

18. Βλ. π.χ. Π 3 16,34· Π 4 12,10· Π 9 4,27.

19. Βλ. π.χ. ΒΠ 14,16: φέρων (εισήγαγε)· 15,1-3: ἐμοῦ [...] ἀναγνόντος (διάβαζα), ἐνὸς [...] καὶ τινος εἰπόντος (εἶπε)· Ἐνν. Ι 1 4,3-7: μεταλαβόν [...] λαβόν [...] μεταλαμβάνον (μετέχοντας [...] παίρνει [...] συμμετέχει).

20. Η λ. θησαυρίζεται, όσο ξέρω, ως δημοτική μόνο στο λεξικό του Δημητράκου χωρίς παραπομπές.

ρετικής αποτίμησης μιας επιλογής του Κ. αφορά στην υιοθέτηση εκ μέρους του στο χωρίο του ΒΠ 21,6 (χφφ.: *έλομένου*) της διόρθωσης του Tollius (*Πλάτωνος*): η επιλογή αυτή σχολιάζεται από τον Η. J. Blumenthal στην εν γένει θετική βιβλιοκρισία του²¹ ως εξής: «his [K.'s] substitution of *Πλάτωνος* for *έλομένου* at 21,6 is hardly possible given the preceding *τε*, and there is no clear reason for introducing Plato anyhow». Η ίδια διόρθωση, εντούτοις, υιοθετείται και στο *PVP* II²², με ταυτόχρονη δικαιολόγηση του *τε* (βλ. εκεί σ. 106): «En fait, il est plus probable, à cause de ce qu'on lit en 20.70, qu'*έλομένου* soit une écriture erronée de *Πλάτωνος*, auquel cas *τε* reliait tout à fait normalement *Πυθαγορείων* et *Πλάτωνος*».

Η εν γένει πολύ καλή ποιότητα των σχολίων δεν αποκλείει, ωστόσο, τη δυνατότητα επιμέρους παρατηρήσεων. Ενδεικτικά:

Το διστακτικά διατυπωμένο σχόλιο για το χωρίο 3,5 του ΒΠ *ἀκούσαντα δέ ποτε ὅτι ἀτηρόν ἐστι παιδίον, ἀποσχέσθαι αἰδεσθέντα* δεν ευσταθεί²³. Πρώτον, δεν είναι απολύτως ακριβές ότι η έκφραση απαντά «σχεδόν αὐτούσια» στο απ. του Δημοκρίτου, το οποίο παραδίδεται από τον Στοβαίο: το επίθ. *ἀτηρός* στο απ. δεν αναφέρεται στους *παῖδας*, αλλά σε ενδεχόμενες πράξεις τους. Δεύτερον, το επίθ. *ἀσηρός* (= αυτός που προκαλεί ναυτία, αηδιαστικός), το οποίο απαντά κατά βάσιν στην ιατρική γραμματεία, δεν αποτελεί κοινότερη από το *ἀτηρός* λέξη. Τρίτον, δεν προκύπτει από το κείμενο ότι ο χαρακτηρισμός ανήκει στην αιγύπτια τροφό· το *ἀκούω* εδώ έχει σαφώς τη σημασία του «ακούω να λέγεται εις βάρος μου» (βλ. *LSJ*⁹ *ἀκούω* III,3), και η έμφαση δίνεται στην ίδια τη μομφή: ο *κακῶς εἰπών* δεν ενδιαφέρει, εξ ου και δεν αναφέρεται.

Επίσης, δεν θα μπορούσα να προσυπογράψω το ότι ο όρος *νοῦς* (ΒΠ 14,15-16: *καὶ τὸν Ἀμμωνίου φέρων νοῦν ἐν ταῖς ἐξετάσεσιν*) χρησιμοποιείται από τον Πορφύριο με τη σημασία με την οποία τον καταλαβαίνει ο Κ., δηλαδή ως «ορισμένη φιλοσοφική μέθοδος» ή «συγκεκριμένη ερμηνευτική μέθοδος προσέγγισης και ανάλυσης των φιλοσοφικών κειμένων» (η έμφαση δική μου), παρότι μια παρόμοια άποψη έχει διατυπώσει και ο Baltes²⁴. Πάντως, από τα δύο χωρία που παραθέτει ο Κ. ως ενισχυτικά της θέσης του, στο πρώτο (Rabe, *Prol. syll.* XLIV) αξιοποιεί υλικό από

21. CR (1993) 425-426.

22. Βλ. πιο πάνω (σημ. 6). Αρκετές από τις προτάσεις του Κ. αναφέρονται στο κριτικό υπόμνημα και αξιολογούνται στα σχόλια του *PVP* II (βλ. 5,8· 7,4· 9,11.13· 14,3.7· 23,34-35· 26,40), ενώ ορισμένα από τα σχόλιά του υιοθετούνται (βλ. 14,1-2· 10,29· 11,1· 16,1-2· 23,24-27).

23. Μετάφραση, σ. 27: «ὅταν ὅμως ἄκουσε κάποτε ὅτι εἶναι παλιόπαιδο, ντράπηκε καὶ τὸ σταμάτησε»· σχόλιο, σ. 96: «ὅσον ἀφορᾶ τώρα τὴν ἔκφραση *ἀτηρόν παιδίον*, παρ' ὄλο πού τὴν συναντᾶμε σχεδὸν αὐτούσια σὲ ἓνα ἀπ. τοῦ Δημοκρίτου [B 279 DK], μού φαίνεται πολὺ ποιητικὴ γιὰ νὰ εἰπωθεῖ ἀπὸ μὴν ἀπλῆ Αἰγύπτια τροφό· μήπως ἡ ἀρχικὴ ἔκφραση ἦταν *ἀσηρόν* καὶ παραμορφώθηκε κατὰ τὴν ἀφήγηση, πιθανὸν ἐξ αἰτίας τῆς ἐλαττωματικῆς ἄρθρωσης τοῦ Π. [βλ. 13,2-5];».

24. Βλ. M. Baltes, *Gnomon* 56 (1984) 206-207.

διαφορετικό γραμματειακό είδος, τη ρητορική τέχνη, ενώ στο δεύτερο –από το *Περί Προνοίας* του Νεοπλατωνικού Ιεροκλή²⁵ – ο όρος νοῦς φαίνεται να έχει τη σημασία «φιλοσοφική θέση (ανεξάρτητα από τον τρόπο της διατύπωσής της)», την οποία θεωρώ και σωστότερη²⁶ στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα.

Παρατηρήσεις παρόμοιου τύπου θα μπορούσαν να γίνουν και άλλες²⁷, θα δημιουργούσαν όμως, πιστεύω, μια λανθασμένη εντύπωση για μια πραγματικά αξιόλογη δουλειά.

Εν κατακλείδι μια αντιφατική (;) διαπίστωση: οι τρεις τόμοι που δημοσίευσε ο Π. Καλλιγιάς ανταποκρίνονται επιτέλους στο χρόνιο αίτημα για άρθρωση νεοελληνικού επιστημονικού λόγου και για παραγωγή αξιόλογων σχολιασμένων εκδόσεων στο χώρο της αρχαίας ελληνικής γραμματείας: από την άλλη μεριά, είναι πραγματικά κρίμα που η διεθνής επιστημονική κοινότητα μόνο εν μέρει μπορεί να ωφεληθεί από μια πολύ σημαντική δουλειά, της οποίας το μοναδικό ίσως μειονέκτημα είναι ότι δεν είναι γραμμένη σε μία από τις κυρίαρχες διεθνώς γλώσσες.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Π. ΚΟΤΖΙΑ

Ἱερὰ Μονὴ Ἰβήρων. Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων, τόμος Α' (1-100). Περιγραφή Π. Σωτηροῦδης, "Ἄγιον" Ὅρος 1998, σελ. λ' + 263.

La scuola catalografica greca sembra essersi posta negli ultimi anni con coerenza e continuità sulla strada precorsa da Spiridon Lampros e ripresa da Linos Politis, facendo conoscere i tesori che ancora giacciono nelle biblioteche elleniche pubbliche e soprattutto monastiche, con descrizioni generalmente di ottimo livello scientifico. Non possiamo pertanto che salutare con grande soddisfazione la pubblicazione del catalogo dei primi cento manoscritti del

25. Στον Φώτιο, Βιβλ., κώδ. 251, 461a 36-38, Κ. ΒΠ, σ. 143: (ο Αμμώνιος) *συνήγαγεν (τις διδασκαλίας του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη) εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν νοῦν, καὶ ἀστασίαστον τὴν φιλοσοφίαν παρέδωκε πᾶσι τοῖς αὐτοῦ γνωρίμοις.*

26. Ως παράλληλα θα πρότεινα ένα χωρίο από τον Ανώνυμο του Φωτίου, Βιβλ., κώδ. 249, 440a 29-32 (ὅτι καὶ Πλάτων, φησί καὶ Ἀριστοτέλης ἀθάνατον ὁμοίως λέγουσι τὴν ψυχὴν, καὶν τινες εἰς τὸν Ἀριστοτέλους νοῦν οὐκ ἐμβαίνοντες θνητὴν αὐτὴν νομίζουσι αὐτὸν λέγειν) και ένα από το υπόμνημα του Συμπλικίου στις αριστοτελικές Κατηγορίες (CAG VIII, 7,29-32: *δεῖ δὲ οἶμαι καὶ τῶν πρὸς Πλάτωνα λεγομένων αὐτῶ μὴ πρὸς τὴν λέξιν ἀποβλέποντα μόνον διαφωνίαν τῶν φιλοσόφων καταψηφίζεσθαι, ἀλλ' εἰς τὸν νοῦν ἀφορῶντα τὴν ἐν τοῖς πλείστοις συμφωνίαν αὐτῶν ἀνιχνεύειν).*

27. Στην ιδιαίτερα προσεγμένη έκδοση, εντοπίζονται πάντως και μερικά τυπογραφικά λάθη· π.χ. ΒΠ σ. 25: προσπαθείστε, γρ. προσπαθήστε· σ. 98: εὐδοκιμοῦντας, γρ. εὐδοκιοῦντας· σ. 99: Δίων Κάσσιος 78.7.37, γρ. 77.7.37· σ. 166: ἔθνους, γρ. ἔνθους, σ. 172: γραμματολογία, γρ. γραμματεία· Ἐνν. I, σ. 178, Μ.τ.Φ.: 105b 17-33, γρ. 1051b 17-33· σ. 180 ἔννοια, γρ. ἔννοια· καθαρῶτατον, γρ. καθαρῶτατον· σ. 222 ἡδονή, γρ. ἡδονή· 239 θεμελειώδους, γρ. θεμελιώδους· 273 φροντιστήριον, γρ. φροντιστήριον· 277 ἐνωθεῖ, γρ. ἐνωθεῖ.

monastero atonita di Iviron, curato da uno studioso che già si era segnalato per diverse pubblicazioni relative a manoscritti di Salonicco e dell'Athos. L'ultima descrizione complessiva del fondo, come si sa, è quella di Sp. P. Lampros (*Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, II, Cambridge 1900, pp. 1-279, 591-597). Il modello descrittivo è essenzialmente quello proposto da L. Politis (Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων, Ἀθήνα 1961, pp. 109-112), con alcune modifiche, che sostanzialmente tengono conto della impostazione dei cataloghi viennesi di Herbert Hunger. Ogni singola descrizione si articola in tre parti: la prima comprende i dati generali, la seconda descrive il contenuto, nella terza si trovano gli aspetti più propriamente codicologico-paleografici, ovvero, nell'ordine, scrittura/copisti, materiale (ma le filigrane sono rilevate soltanto in maniera esemplificativa), fascicolazione, ornamentazione, note di possesso, note di vario genere, legatura, stato di conservazione e bibliografia.

Mi siano concesse qui solo alcune rapide ed estemporanee osservazioni:

16 Vale forse la pena segnalare in questa sede come P. J. Fedwick (*Bibliotheca Basiliana Vniversalis*, II/1, Turnhout 1996, pp. 27-28; III, Turnhout 1997, p. 310) descriva erroneamente con questa segnatura il contenuto del codice 1398 di Iviron (Basilio di Cesarea), che nel vecchio inventario della biblioteca aveva il numero 16 (un'ulteriore confusione è segnalata da S. a p. 27). — 23 Sulla scrittura del copista Constantino ἀναγνώστης, che ha eseguito il codice nel 1205, vd. anche le osservazioni di P. Canart, «Les écritures livresques chypriotes du milieu du XIe siècle au milieu du XIIIe et le style palestino-chypriote "epsilon"», *Scrittura e Civiltà* 5 (1981) 65. — 26 Cfr. anche A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, II, Leipzig 1938, pp. 277-278 (si sofferma particolarmente sulle quattro omelie iniziali sull'Ipapante, aggiungendo alcuni particolari rispetto a S.); C. Datema, *Amphilochii Iconiensis opera*, Turnhout-Leuven 1978, pp. 11, 21, 22, 31 (per il testo nr. 4). — 28 Il prologo di Tito di Bostra al Vangelo di Luca (f. 185v; vd. anche Iviron 56, ff. 181v-182) è parzialmente edito da J. Sickenberg, *Titus von Bostra. Studien zu dessen Lukashomilien*, Leipzig 1901, p. 143. Per il testo attribuito ad Epifanio (ff. 246-255: *De divina inhumanatione*) è da citare CPG 3786. — 33 Sul termine χωριχογράφος usato dal copista Hyakinthos nella sottoscrizione (f. 249v, a. 1296/7) vd. A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, I, Urbana - Chicago - London 1972, p. 102 (con bibl.; è citato anche questo cod.). — 38 Cfr. anche B. Kotter, *Die Überlieferung der Pege gnoseos des hl. Johannes von Damaskos*, Ettal 1959, pp. 12, 82, 162. — 50 Per il testo di Teoctisto Studita (*Vita di Atanasio I, patriarca di Costantinopoli*, ff. 40-111v) l'edizione da utilizzare non è quella di H. Delehay, che ne pubblica solo la versione abbreviata sulla base del Barb. gr. 583, bensì quella di A. Papadopoulos-Kerameus (*Žitija dvuh*

uselenskih patriarhov XIV v., svv. *Afanasija I i Isidora I*, S.-Peterburg 1905 [Zapiski Ist. - Fil. Fakulteta Imp. S. Peterburskago Universiteta, 76], pp. 1-51), che nelle pagine introduttive pubblica anche i versi di Basilio (PLP 2371) in onore del patriarca Atanasio I (f. 1v) e il sinassario (f. 31v), cfr. rispettivamente p. III e pp. IV-VI; inoltre vd. A. Ehrhard, *Überlieferung*, cit., III, Leipzig 1952, p. 991, e A.-M. Talbot, *Faith Healing in Late Byzantium*, Brookline, Mass. 1983, p. 149 e *passim* (con gli altri mss., tra cui, significativamente, Ivir. 369, apografo [a. 1615/6] di Ivir. 50, e Ivir. 504 [s. XVII]). Recentemente è uscita una nuova edizione critica dell'*Encomio* di Teoctisto Studita (nel cod. ai ff. 112-132v): R. Fusco, «L'Encomio di Teoctisto Studita per Atanasio I di Costantinopoli (BHG 194a-b)», *RSBN* n. s. 34 (1997) 83-153 (per il cod. vd. p. 50). — 55 Il codice è stato eseguito nel cosiddetto «style ε arrondi», cipriota-palestinese (cfr. P. Canart, *art. cit.*, pp. 55, 71, 73, con bibl. precedente; anche A. Weyl Carr, «A group of provincial manuscripts from the twelfth century», *DOP* 36 [1982] 40 n. 16), e la sua datazione al XIII secolo, proposta da S., è da anticipare alla seconda metà del XII secolo. — 56 Il prologo anonimo al Vangelo di Luca (f. 181rv) è edito da H. von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments...*, I, Berlin 1902, p. 605 linn. 1-21 (cfr. anche B. Corderius, *Catena Patrum Graecorum in Sanctum Iohannem*, Antuerpiae 1630, f. **2, e J. A. Cramer, *Catena graecorum patrum in Novum Testamentum*, I, Oxonii 1844, p. 4 linn. 4-26), quello, anch'esso anonimo, al Vangelo di Giovanni (ff. 189-190) da B. Corderius, cit., ff. **3v lin. 34-**4v lin. 21; lo scritto ai ff. 183v-186 (*Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον περὶ Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς*), attribuito qui e altrove a Esichio di Gerusalemme, sono in realtà *excerpta* dall'*Omelia cattedrale* 77 di Severo d'Antiochia (edd. M.-A. Kugener - E. Triffaux, *Les Homiliae Cathedrales de Sévère d'Antioche. Homélie LXXVII*, Paris 1922, p. 814sgg.; CPG 7035); per il prologo a Giovanni di Cirillo Alessandrino (CPG 5208) a f. 191ar cfr. PG 73, coll. 21C15-24C (in realtà si tratta di un'epitome del libro I del commento di Cirillo al Vangelo di Giovanni). — 58 Sul rapporto fra questo codice ed il Paris. Suppl. gr. 1116, suo apografo per gli estratti della regola di s. Pacomio (ff. 2-4), cfr. la bibliografia citata nel catalogo di Charles Astruc e Marie-Luise Concasty (Paris 1960, pp. 237-238); per l'*Ascetica admonitio* 10 attribuita a s. Basilio (ff. 105-106) cfr. P. J. Fedwick, *Bibliotheca Basiliana Vniversalis*, III, Turnhout 1997, pp. 310-311. — 78 Una descrizione più completa dei testi contenuti ai ff. 3-73v nel *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts*, I, Frankfurt am Main 1995, p. 32 (anche con bibl.). — 79 Il testo di Giovanni Filopono sui cinque dialetti (ff. 99v-100v) sembra una parte del trattato edito da Sp. Blantes, *Γραμματική*, Venezia 1819, pp. 416-444 (cfr. anche Matrit. 7211, ff. 118-123; Vindob. Phil. gr. 240, ff. 103-117v; 321, ff. 192v-203). — 82 Non sarebbe stato inutile pubblicare una riproduzione della scrittura di questo codice, eseguito a Firenze nel 1440 e nel 1441, che contiene fra l'altro una raccolta di *excerpta* di auto-

ri greci e latini; cfr. anche W. Hörandner, *Theodoros Prodromos. Historische Gedichte*, Wien 1974, p. 49. — 90 Cfr. anche Sp. P. Lambros, «Mazaris und seine Werke», *BZ* 5 (1896) 64-65. — 92 Il testo dei ff. 273-283v è il *De vocabulis quae diversum significatum exhibent secundum differentiam accentus* di Giovanni Filopono (ed. L. W. Daly, Philadelphia 1983), precisamente la recensione D; secondo Daly il codice sembra copia dell'edizione aldina del 1497 o di una sua ristampa (cfr. *ibid.*, pp. XXI e XXVIII). Ulteriore bibliografia sul codice: L. L. Luisides, *Versio Planudea Dictorum Catonis*, Athenis 1947, pp. VI n. 3, XIII. — 96 Cfr. anche W. Hörandner, cit., pp. 49, 62.

Completano il volume cinque indici: contenuto, paleografico (anche copisti, possessori, personaggi nominati, ecc.), manoscritti datati, *incipit* e *graecitatis*, nonché un utile *Ἱστορικὸν περίγραμμα* della raccolta dei manoscritti greci di Iviron, compilato dal monaco Theologos di Iviron (pp. 237-252), 63 tipi di rigatura riprodotti (pp. 257-263) e 26 tavole, che tuttavia, anche in considerazione della qualità complessiva del volume, avremmo voluto più fruibili e più numerose. Aspettiamo con impazienza il prosieguo di questa impresa.

Università di Venezia

PAOLO ELEUTERI

G. Papagiannis, *Theodoros Prodromos. Jambische und hexametrische Te-trasticha auf die Haupterzählungen des Alten und des Neuen Testaments. Einleitung, kritischer Text, Indices* [Meletemeta, Bd. 7/1, 7/2], Wiesbaden 1997, Teil 1: Einleitung, σελ. XXIV + 222, Teil 2: Text und Indices, σελ. xvi + 408.

Στα σημαντικότερα έργα του Θεοδώρου Προδρόμου συγκαταλέγεται ασφαλώς και η εκτεταμένη συλλογή τετράστιχων επιγραμμάτων που αναφέρονται στα κυριότερα γεγονότα και πρόσωπα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης. Τεσσεράμισι αιώνες περίπου μετά την editio princeps του 1536 (που ανατυπώθηκε από τον J. P. Migne στην *Patrologia Graeca*, τ. 133, 1101-1220), στην παρούσα διδακτορική διατριβή, που υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου, τα 293 ζεύγη τετραστίχων (ένα σε iamβικό και ένα σε εξάμετρο στίχο) εκδίδονται για πρώτη φορά σε κριτικά επεξεργασμένη μορφή.

Η εργασία διαιρείται σε δύο μέρη: ο πρώτος τόμος περιλαμβάνει την Εισαγωγή, ενώ το κείμενο τυπώνεται αυτοτελώς στον δεύτερο τόμο. Η εκτενής Εισαγωγή διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια: μετά τους προλόγους, του διευθυντή της σειράς Αθ. Καμπύλη και του συγγραφέα, στο πρώτο κεφάλαιο (σσ. 3-11) εξετάζονται αναλυτικά η θεματολογία και ο χαρακτήρας του έργου. Όπως ορθά επισημαίνεται εδώ, ο Πρόδρομος δεν περιορίζεται μόνο σε γεγονότα και πράξεις από τα ιστορικά βιβλία της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, αλλά τα τετράστιχά του αφορούν και

βιβλικές μορφές, ήθη και νόμους, ψυχολογικά φαινόμενα, προσωπικές σχέσεις, ρήσεις και παραβολές.

Στη δομή και τις πηγές, στα μορφολογικά χαρακτηριστικά, στους στόχους του ποιητή, στη σημασία του έργου και, τέλος, στην ευρύτατη διάδοση που γνώρισε ακόμη και κατά τους μεταβυζαντινούς αιώνες είναι αφιερωμένα τα λοιπά υποκεφάλαια της ενότητας αυτής. Από τη σχολαστική ανάλυση των παραπάνω θεμάτων ξεχωρίζουν οι εύστοχες παρατηρήσεις για το ύφος, ιδιαίτερα των ιαμβικών τετραστίχων: ο διάλογος, κάποιες αναφωνήσεις και μονολεκτικά σχόλια του ποιητή που παρεμβάλλονται, σχεδόν απροσδόκητα, στο στίχο και διακόπτουν την «αφηγηματική» ροή του (π.χ. 43a₁) είναι μερικά μόνο από τα μέσα που επιστρατεύονται για να προσδώσουν στα επιγράμματα ζωηρότητα και κίνηση. Ο συγγρ. κατορθώνει να δείξει πειστικά ότι από τα επιγράμματα αυτά δε λείπουν τα γνήσια δείγματα μικροτεχνικής κομψότητας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 12-13) εξετάζεται η κατάσταση της έρευνας, η οποία συνίσταται ουσιαστικά σε σποραδικές αναπαραγωγές της πρώτης έκδοσης που κάθε άλλο παρά βελτίωσαν τη μορφή του κειμένου. Είναι γνωστό ότι γενικότερα η έρευνα για το έργο του Θεοδώρου Προδρόμου προωθήθηκε σημαντικά με τη μελέτη του W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, Βιέννη 1974, όπου μεταξύ άλλων συγκεντρώθηκαν για πρώτη φορά και οι διάσπαρτες πληροφορίες για 83 χειρόγραφα που περιείχαν τα τετράστιχα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης. Αυτό το υλικό αποτέλεσε τον πυρήνα για περαιτέρω έρευνα, προκειμένου να συγκεντρωθεί και να ταξινομηθεί από τον συγγρ. της παρούσας μελέτης το σύνολο της χειρόγραφης παράδοσης. Καρπός της έρευνας αυτής ήταν ο εντοπισμός 53 ακόμη κωδίκων. Ιδιαίτερα αξιέπαινη και εντυπωσιακή είναι η προσπάθεια του συγγρ. για την περισυλλογή, την αξιοποίηση και τον έλεγχο κάθε σχετικής πληροφορίας. Το σύνολο των 136 χειρογράφων παρατίθεται συστηματικά στο επόμενο υποκεφάλαιο (σσ. 14-19) και στη συνέχεια (σσ. 20-68) μελετώνται και περιγράφονται οι κυριότεροι φορείς της παράδοσης του κειμένου: λόγω του μεγάλου όγκου του χειρόγραφου υλικού, δικαιολογημένα επιλέχθηκαν να μελετηθούν εξαντλητικά μόνο τα χειρόγραφα που έχουν γραφεί ως τον 16ο αιώνα. Τα μεταγενέστερα και νεότερα χειρόγραφα, που χρονολογούνται στο διάστημα μεταξύ 17ου και 19ου αι., μελετήθηκαν δειγματοληπτικά είτε επειδή παραδίδουν ένα μικρό μόνο μέρος της συλλογής είτε επειδή η συμβολή τους στην αποκατάσταση του κειμένου κρίθηκε αμελητέα (σσ. 68-75). Η περιγραφή των σημαντικότερων χειρογράφων (39 τον αριθμό) έχει γίνει με πληρότητα και εξαιρετική ακρίβεια: για παράδειγμα, οι αρχοτέλειες των κειμένων συνοδεύονται, εκτός από την απαραίτητη αναφορά των φύλλων, και από τον αριθμό της σειράς στο εκάστοτε φύλλο. Φυσικά, δίνονται πάντοτε οι βασικές πληροφορίες (περιεχόμενο, γραφείς, τύχες του χειρογράφου, βιβλιογραφία) και επισημαίνονται ουσιώδη κωδι-

κολογικά χαρακτηριστικά. Δεκαοκτώ από τα χειρόγραφα αυτά περιγράφονται ύστερα από αυτοψία.

Με μεθοδικότητα έχει σχεδιαστεί η μελέτη και έκθεση των περίπλοκων σχέσεων που συνδέουν τα 39 αρχαιότερα χειρόγραφα μεταξύ τους. Στο υποκεφάλαιο 3.3. (Recensio, σσ. 76-113), τα χειρόγραφα αυτά κατατάσσονται με βάση το (κοινό) περιεχόμενό τους σε πέντε ομάδες: η πρώτη περιλαμβάνει όσα παραδίδουν το corpus στο σύνολό του· τη δεύτερη συναπαρτίζουν όσα περιέχουν μόνο τα ιαμβικά τετράστιχα της Παλαιάς Διαθήκης, ενώ η τρίτη αποτελείται από τα χειρόγραφα με τα ιαμβικά τετράστιχα της Καινής· στην τέταρτη ανήκουν όσα περιέχουν μόνο τα τετράστιχα σε εξάμετρο· στην πέμπτη, τέλος, συγκεντρώνονται αυτά που παραδίδουν μια ιδιόμορφη επιλογή τετραστίχων, όσα δηλαδή αναφέρονται σε δεσποτικές εορτές.

Με βάση τα χειρόγραφα της πρώτης ομάδας ο συγγρ. συνάγει καταρχάς την ύπαρξη ενός κοινού αρχετύπου (ω) των τεσσάρων βασικών πηγών του κειμένου (3 χειρόγραφα και η editio princeps), από τον οποίο έλκουν την καταγωγή τους οι δύο κύριοι κλάδοι της χειρόγραφης παράδοσης, υπόθεση που θα ενισχυθεί στη συνέχεια και με τη μελέτη των λοιπών ομάδων. Την πρώτη οικογένεια εκπροσωπούν δύο κώδικες (V, S) και η editio princeps, ενώ από τη δεύτερη έχει διασωθεί ένα και μόνο πλήρες χειρόγραφο (P), το οποίο μάλιστα, όπως αποδεικνύεται, έχει υποστεί συμφυρμό από την πρώτη οικογένεια. Με αφετηρία το βασικό αυτό στέμμα, εξετάζονται στη συνέχεια αναλυτικά οι τέσσερις άλλες ομάδες κωδικών που παραδίδουν τμήματα μόνο της συλλογής των τετραστίχων. Εδώ ο συγγρ. παρακολουθεί και αναλύει με πειστικά παραδείγματα τις επιμέρους (συχνά δαιδαλώδεις) διακλαδώσεις της παράδοσης. Τα συμπεράσματα της ενδελεχούς έρευνας για την εξακρίβωση των σχέσεων των χειρογράφων που ανήκουν στις ομάδες αυτές δεν θέτουν σε αμφισβήτηση το κύρος της αρχικής διαπίστωσης, αλλά αντίθετα το ενισχύουν έμμεσα, καθώς ενοφθαλμίζονται προοδευτικά στον κορμό του βασικού στέμματος, κάποτε αβίαστα, άλλοτε με κάποιες δικαιολογημένες επιφυλάξεις που οφείλονται πρώτιστα στις ιδιομορφίες της ίδιας της παράδοσης του κειμένου. Έτσι, τα τέσσερα επιμέρους γενεαλογικά δένδρα που καταρτίζονται για τα μέλη της κάθε ομάδας προσανατολίζονται προς το βασικό και το συμπληρώνουν, το καθένα με τον τρόπο του. Αξίζει να σημειωθεί ότι παρόλο που στα μέλη των επιμέρους ομάδων όχι σπάνια διαπιστώνονται ίχνη οριζόντιας επίδρασης (contaminatio) από μέλη της ίδιας ή άλλης ομάδας, η ομολογουμένως περίπλοκη σχέση τους διερευνάται με σαφήνεια και οξύ κριτικό πνεύμα. Ερμηνεύοντας τις χαρακτηριστικές φθορές που παρουσιάζουν οι μάρτυρες της παράδοσης, ο συγγρ. οδηγείται με προσοχή στο ζητούμενο, δηλαδή στην εξακρίβωση της ποιότητας και του βαθμού αξιοπιστίας τους.

Το τέταρτο κεφάλαιο της Εισαγωγής (σσ. 164-187) περιλαμβάνει κα-

ταρχάς γενικές παρατηρήσεις για τις μετρικές συνήθειες του Προδρόμου, όπου εξετάζονται οι αποκλίσεις από τους κανόνες της προσωδίας και αναλύονται οι ιδιοτυπίες στον τονισμό και στην ορθογράφηση ορισμένων λέξεων (ιδιαίτερα κυρίων ονομάτων) που υιοθετεί ο ποιητής για τις ανάγκες του μέτρου. Στο υποκεφάλαιο που είναι αφιερωμένο στον εξάμετρο, ο συγγρ. επιμένει στη μελέτη των σπονδείων, των διάφορων ειδών της τομής (μεταξύ των οποίων και της βυζαντινής τομής μετά τον τρίτο πόδα), των ζευγμάτων, της χασμωδίας και της συνίζησης. Τα συμπεράσματά του στηρίζονται κυρίως σε προσωπική εξαντλητική μελέτη και μετρική ανάλυση όχι μόνο των επιγραμμάτων της συλλογής που εκδίδει αλλά σχεδόν όλων των ποιημάτων του Προδρόμου που είναι γραμμένα σε εξάμετρο. Φυσικά, δεν παραλείπει να αξιοποιήσει και τα σχετικά πορίσματα της έρευνας. Σε ό,τι αφορά τη μετρική των ιαμβικών τετραστίχων εξετάζει μεταξύ άλλων την τήρηση της παροξύτονης απόληξης του στίχου, την εσωτερική τομή-παύση και τον τονισμό του πρώτου ημιστιχίου. Ιδιαίτερα χρήσιμες και πρωτότυπες είναι οι παρατηρήσεις του για τις τόμες-παύσεις που διαπιστώνει συνηθέστερα μετά την 4η και 8η συλλαβή του δωδεκασύλλαβου (σσ. 184-85), φαινόμενο που δεν έχει αποτελέσει μέχρι τώρα αντικείμενο συστηματικής μελέτης εκ μέρους των ειδικών.

Οι αρχές της παρούσας κριτικής έκδοσης διατυπώνονται αναλυτικά στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο της Εισαγωγής (σσ. 188-222). Τις απαραίτητες διευκρινίσεις σχετικά με τη μορφή του κειμένου και των τριών υπομνημάτων που το συνοδεύουν ακολουθεί μια ενδιαφέρουσα ενότητα (5.5, σσ. 190-206), στην οποία ο συγγρ. συζητά εν εκτάσει όλα τα χωρία των οποίων η αποκατάσταση θέτει ορισμένα προβλήματα ή ενδέχεται να δημιουργήσει κάποια ερωτηματικά στον αναγνώστη· παράλληλα αιτιολογείται και η εκδοτική λύση που προκρίθηκε κατά περίπτωση. Το κεφάλαιο ολοκληρώνουν χρήσιμες συστηματικές παρατηρήσεις για τις ορθογραφικές συνήθειες των χειρογράφων (τόνοι, πνεύματα, έγκλιση τόνου κλπ.) και την εκδοτική πρακτική που ακολουθήθηκε.

Οι ουσιώδεις παρατηρήσεις και τα σημαντικά συμπεράσματα στα οποία καταλήγει η Εισαγωγή αποτελούν τη στέρεα βάση πάνω στην οποία οικοδομείται, με εξαιρετική επιμέλεια και άριστη γνώση του ύφους του ποιητή, η κριτική έκδοση του corpus των επιγραμμάτων που καταλαμβάνει τον δεύτερο και επιβλητικότερο τόμο της εργασίας. Εντυπωσιακή είναι, μεταξύ άλλων, η σχολαστικότητα και η πληρότητα με την οποία καταγράφονται όλες οι γραφές των χειρογράφων, ιδιαίτερα μάλιστα σε ό,τι αφορά τις παραλλαγές των επιγραφών των τετραστίχων. Πολλές είναι οι εύστοχες διορθωτικές προτάσεις που καταχωρίζονται στο κριτικό υπόμνημα, π.χ. 1b₃, 3a₄, 3b₃, 5b₂ κτλ., παρόλο που μόνο μερικές από αυτές εισάγονται στο κείμενο. Ο εκδότης είναι εξαιρετικά προσεκτικός, θα έλεγε κανείς μάλιστα ότι μερικές φορές είναι υπερβολικά προσηλωμένος στη γραφή των χειρογράφων. Ωστόσο, το κριτικό υπόμνημα

έπρεπε ίσως να είχε συνταχθεί με μεγαλύτερη αίσθηση οικονομίας. Αναρωτιέται κανείς, για παράδειγμα, αν ήταν απαραίτητες οι παρατηρήσεις που αφορούν πνεύματα και τόνους (π.χ. 47b₄, 86b₁ οὐνεκεν) ή δύο λέξεις που γράφονται ως μία (48b₄ ἀπογαίης ν₆), εφόσον στην Εισαγωγή έχει ήδη επισημανθεί τι δεν πρόκειται να συμπεριληφθεί στο υπόμνημα. Ωστόσο, μερικές φορές σημειώνεται ακόμα και η στίξη των χειρογράφων (π.χ. 52b₂). Επίσης, ορθά συζητούνται στην Εισαγωγή (1, σ. 221) οι διάφοροι τρόποι τονισμού της λέξης τᾶλλα / τᾷλλα στα βυζαντινά χειρόγραφα, είναι απαραίτητη όμως κάθε φορά η παράθεση των ποικίλων τύπων και στο κριτικό υπόμνημα (56a₁ κτλ.); Όλα αυτά δείχνουν ασφαλώς αξιοθαύμαστη ακρίβεια (που άλλωστε διακρίνει όλη την εργασία), επιμέλεια και προσοχή στη λεπτομέρεια, ωστόσο καθιστούν μερικές φορές το κριτικό υπόμνημα φλύαρο.

Στο πλούσιο υπόμνημα πηγών συχνότατα παρατίθεται και το σχετικό κείμενο της πηγής, κάτι που διευκολύνει εξαιρετικά τον αναγνώστη. Ιδιαίτερα σημαντική είναι εδώ η υπόδειξη των υμνογραφικών κειμένων από τα οποία πρέπει να εμπνεύστηκε ο Πρόδρομος, όπως δείχνουν τα χωρία που εντόπισε και παραθέτει ο συγγρ. Η ανίχνευση αυτών των πηγών του Προδρόμου αποτελεί πραγματικό άθλο, αν αναλογιστεί κανείς αφενός το αχανές πέλαγος της υμνογραφίας και αφετέρου την έλλειψη ειδικών εργαλείων (όπως ευρετήρια, λεξικά κτλ.) για την προσπέλασή της και την αποτελεσματική έρευνα. Αλλά και τη βυζαντινή ποίηση σε αρχαία μέτρα φαίνεται να ερεύνησε επιμελώς ο συγγρ., όπως δείχνει ο εύστοχος εντοπισμός τόσο των πηγών των τετραστίχων όσο και της απήχησης που είχαν αυτά σε μεταγενέστερους ποιητές.

Την έκδοση συμπληρώνουν τρία εξαντλητικά ευρετήρια (σσ. 309-407): κυρίων ονομάτων, λέξεων, πηγών, καθώς και τέσσερις πίνακες με δείγματα γραφής από τρία σημαντικά χειρόγραφα και την πρώτη έκδοση του κειμένου. Προς διευκόλυνση του αναγνώστη και κυρίως του μελετητή της βυζαντινής ποίησης που συναντάει τόσο συχνά κατά την έρευνά του μεμονωμένα αδέσποτα τετράστιχα στα διάφορα χειρόγραφα, θα αποτελούσε ευπρόσδεκτη προσφορά ένα ευρετήριο των πρώτων στίχων (incipit) των 586 επιγραμμμάτων, ταξινομημένων σε αλφαβητική σειρά. Αισθητή είναι επίσης η απουσία ενός Index graecitatis που θα συμπεριλάμβανε ποικίλα αξιοσημείωτα γραμματικά και συντακτικά φαινόμενα¹, τα οποία παρόλο που επισημαίνονται στο κριτικό υπόμνημα ή/και συζητούνται στην Εισαγωγή κινδυνεύουν, δυστυχώς, να περάσουν απαρατήρητα. Στο ίδιο ευρετήριο θα μπορούσαν επίσης να συμπεριληφθούν και όσες εύστοχες παρατηρήσεις αφορούν σχήματα λόγου και είναι

1. Πρβ. για παράδειγμα το πλήθος των ασυναίρετων τύπων που υπαγορεύονται από το μέτρο ή κάποιους ασυνήθιστους ρηματικούς τύπους όπως *ἀνήναι* (227b₄)· ο τελευταίος καταχωρίζεται βέβαια στον Index verborum (2, σ. 322, στο λήμμα *ἀναίνομαι*, όπου έπρεπε όμως να επισημανθεί με κύκλο [°], όπως οι λοιποί αμάρτυροι τύποι).

εγκατεσπαρμένες στο κριτικό υπόμνημα (βλ. π.χ. 287a₁, 290b₄, 293b₄ κ.α.). Τέλος, αναλυτικοί πίνακες ονομάτων, πραγμάτων, κωδικών και των πολυάριθμων χωρίων του κειμένου που συζητούνται στην Εισαγωγή θα καθιστούσαν ασφαλώς πιο εύχρηστο και τον πρώτο τόμο.

Κάποιες επιμέρους παρατηρήσεις και συμπληρώσεις ήσσονος σημασίας:

1, σ. 22: το επίγραμμα που αρχίζει με τον στίχο: Ὡ φρικτὸν ἔργον, ᾧ κατὰ-πληκτος θεά έχει εκδοθεί από τον R. S. Nelson, *Text and Image in a Byzantine Gospel Book in Istanbul (Ecumenical Patriarchate, cod. 3)*, Ph. D. Diss., New York Univ. 1978, σ. 17 και 298.

1, σ. 26, 10: γρ. British Library (αντί British Museum).

1, σ. 71: να προστεθεί ο κώδικας της Βιβλιοθήκης Αλ. Κολυβά 107, 18ος αι., φφ 3v-37v (πρβ. Σπ. Λάμπρος, *Νέος Έλληνομνήμων* 13 (1916) 466).

1, σ. 221, 29: γρ. Elision (αντί Enklise).

Τετρ. 10b₃: γρ. ἦ (αντί: ἦ).

25b₁ οὗτος ἀνήρ: an οὗτος ἀνήρ scribendum?

25b₄ Εἴμι καλυψαμένη: η διόρθωση καλυψομένη που προτείνει ο εκδότης στο υπόμνημα έπρεπε μάλλον να εισαχθεί στο κείμενο.

52b₂ (και 176b₃) πυρὸς μένος: πρβ. Όμ. Z 182, P 565, Ψ 177.238, Ω 792, λ 220.

62a₁: πρβ. και το εφύμνιο του κοντακίου 21 (Maas – Trypanis) του Ρωμανού του Μελωδού: ὁ πανταχοῦ τὰ πάντα πληρῶν.

128-129: κάποια ερωτηματικά δημιουργεί η σειρά των τετραστίχων 128ab και 129ab. Ενώ τα τετρ. 128ab που αντλούν το θέμα τους από το 1 Regn. 19,1-7 προτάσσονται, τα τετρ. 129ab που αναφέρονται στο αμέσως προηγούμενο χωρίο της Παλαιάς Διαθήκης (1 Regn. 18,20-29) έπονται. Είναι η μόνη περίπτωση που στο corpus των τετραστίχων παρατηρείται απόκλιση αυτού του είδους. Αναρωτιέται κανείς μήπως η σειρά των τετραστίχων είχε διαταραχθεί στον αρχέτυπο, αν πρόκειται δηλαδή για ένα ακόμη συνδετικό σφάλμα όλων των σωζόμενων χειρογράφων.

165tit. (πρβ. και 93tit.): δεν είναι εμφανές για ποιο λόγο προτιμάται η γραφή *είδωλολατρείαν* (rBEδ.), ενώ η ορθογραφικά ορθότερη μορφή *είδωλολατρίαν* που παραδίδεται από καλά χειρόγραφα και των δύο κλάδων (VSνP) εξορίζεται στο υπόμνημα (βλ. 1, σ. 159 και 2, σ. 174).

174tit. ὄν: an ὄς scribendum?

189b₄ θοιμάτιον: an θοιμάτιον scribendum? (στον Index verborum, s.v. *ιμάτιον*, καταχωρίζεται με κορωνίδα: *θοιμάτιον*).

206a₃ αἵματος χλωροῦ πνέων (πλέων P). Η σύνταξη του πνέω με γενική είναι προβληματική. Η εικασία (;) πλέων του κώδ. P με μια ελαφριά τροποποίηση στην κατάληξη: πλέως θα απέδιδε από συντακτική και υφολογική άποψη καλύτερα το νόημα (πρβ. εξάλλου εδώ το παράλληλο χωρίο που παρατίθεται στο υπόμνημα πηγών: αἱμάτων γέ μ ο ν τ ο ς συμποσίου). Μια διόρθωση του τύπου αἱμά τε χλωρόν πνέων θα διατηρούσε μεν τον τύπο πνέων, αλλά δεν φαίνεται νοηματικά πρόσφορη και, εκτός αυτού, είναι σαφώς λιγότερο οικονομική.

206a₄ νεκρὸς ἔμπνους. Πρβ. Άννα Κομνηνή, Άλεξ. 11,12,2 Leib, και Βασίλειος Μεγαλομύτης, Αίνιγμα ιγ' 3 (εκδ. J. F. Boissonade, *Anecd. Graeca*, III [Παρίσι 1831], 442 = E. Cougny, *Anthol. Appendix*, Παρίσι 1890, VII 57).

208b₃ ἀπ' οὐρανόθεν σειρήν: πρβ. Όμ. Θ 19: σειρήν χρυσεῖν ἐξ οὐρανόθεν κρεμάσαντες· για το ἀπ' οὐρανόθεν βλ. Όμ. Θ 365, Φ 199 κτλ.

243b: στην αντιθετική σχέση μεταξύ ανθρώπου και κτηνών, στην οποία στηρίζεται το τετράστιχο, υπόκειται η αρχαία (και χριστιανική) αντίληψη για τη σημασία της λέξης άνθρωπος (ο ορθά βαδίζων και ο ἄνω θρώσκων), πρβ. σχετικά Ιωάννης Μαυρόπουλος, *Ετυμολογικόν Έμμετρον* 127-129 (σ. XII Lagarde) και ειδικότερα: I. Oppelt, «Christianisierung heidnischer Etymologien», *Jahrb. f. Antike u. Christentum* 2 (1959) 70-85 (ιδ. σ. 82 κ.ε.).

248b₂ χῶ: an χῶ scribendum?

260a: πρβ. και Ρωμανός Μελωδός 17, ια' 2-7 Maas – Trypanis.

Η σελιδοποίηση και γενικότερα η κατανομή του κειμένου στην τυπογραφική σελίδα δεν ικανοποιούν πάντοτε από αισθητική άποψη: τίτλοι κεφαλαίων της εργασίας (1, σ. 50, 100, 159, 175, 180), επιγραφές των επιμέρους τμημάτων του έργου (π.χ. 2, σ. 166 Βασιλειῶν τρίτη, και 2, σ. 248 Λουκάς), αλλά και η αρίθμηση των τετραστίχων στριμώχνονται μερικές φορές στο κάτω μέρος της σελίδας, ενώ το κείμενο, στο οποίο αναφέρονται, ακολουθεί στην επόμενη (2, σ. 13, 21, 23, 24, 44, 47, 50, 65, 68, 71, 74, 98, 107, 109, 110, 112, 121, 132, 134, 160, 165, 167, 171, 177, 188, 198, 223, 240, 246, 262, 263, 279, 292, 296). Επίσης, έπρεπε να είχε αποφευχθεί το φαινόμενο, ορίζοντιες διαχωριστικές γραμμές μεταξύ κειμένου και υπομνήματος ή μεταξύ υπομνημάτων να τοποθετούνται στο κάτω μέρος της σελίδας (2, σ. 16, 17, 39, 51, 55, 59, 60, 82, 84, 94, 135, 153, 180, 183, 196, 202, 206, 207, 208, 242, 248, 255, 256, 257, 273, 282, 301).

Ελάχιστα, τέλος, είναι τα τυπογραφικά λάθη που σημειώσαμε κατά την ανάγνωση της εργασίας: 1, σ. 13, 28: γρ. textkritische. 1, σ. 69,9: γρ. Zeitgemäße. 1, σ. 69,19: γρ. Stuttgart. 1, σ. 106: στο κάτω μέρος της γραφικής παράστασης του στέμματος να συμπληρωθεί το siglum ο^c. 1, σ. 154,4: γρ. Trennfehler. 1, σ. 161,4¹: να διαγραφεί το siglum ν₆. 1, σ. 192,33: γρ. ὀλίγον. 2, σ. 139,9: γρ. ἄμιλλαν. 2, σ. 167,35: γρ. martyras. 2, σ. 235,1: γρ. laudantur. 2, σ. 285,36: γρ. ἤγειρεν. 2, σ. 339¹,20: ἐνὶ 140b₃ να καταχωριστεί σε ξεχωριστό λήμμα και να διαγραφεί από τα χωρία του ἐνι.

Ανακεφαλαιώνοντας, πρέπει να τονιστεί και πάλι ότι ένα από τα σημαντικότερα έργα του Θεοδώρου Προδρόμου ευτύχησε να έχει μια από κάθε άποψη άρτια κριτική έκδοση με μια εμπειριστατωμένη εισαγωγή. Πρόκειται για μια εργασία εξαιρετικής ποιότητας που έγινε με ακρίβεια και άριστη γνώση τόσο της κριτικής και εκδοτικής μεθόδου, όσο και του ύφους του ποιητή.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΑΣΣΗΣ

Michaela Prinzinger, *Mythen, Metaphern und Metamorphosen. Weibliche Parodie in der zeitgenössischen griechischen Literatur* [Ergebnisse der Frauenforschung, 45], Stuttgart - Weimar, Metzler 1997, σελ. 256.

Η εργασία αυτή είναι επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής διατριβής της Michaela Prinzinger, που εκπονήθηκε στο Πανεπιστήμιο του Βε-

ρολίνου με την επίβλεψη του καθηγητή της Βυζαντινής φιλολογίας D. R. Reinsch (υποβλήθηκε το φθινόπωρο του 1995, τυπώθηκε το 1997).

Η έρευνα της συγγρ. προσδιορίζεται από θεματικό και φεμινιστικό ενδιαφέρον. Στόχος της είναι να παρακολουθήσει τη γέννηση κι εξέλιξη του φαινομένου «γυναικεία λογοτεχνία» στη σύγχρονη Ελλάδα (από το τέλος του 19ου αι. ως τη δεκαετία του 1980). Η θεώρηση αυτή λαμβάνει υπόψη την ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα των γυναικών λογοτεχνών στη χώρα μας. Σωστά όμως η συγγρ. εντάσσει τη διερεύνηση του θέματος σε ένα ευρύτερο πλαίσιο (γυναικείο κίνημα στα τέλη της δεκαετίας του 1960 στις ΗΠΑ, εκδοτική προώθηση της γυναικείας λογοτεχνίας στην Αμερική και κυρίως στην Αγγλία, γαλλόφωνη θεωρία του φεμινισμού, κριτική των στερεοτυπικών γυναικείων ρόλων σε κείμενα γραμμένα από άνδρες, περιθωριακή γυναικεία λογοτεχνία, επιρροές από την κυρίαρχη ανδροκρατούμενη). Το ζήτημα πάντως της γυναικείας λογοτεχνίας παραμένει ανοιχτό, καθώς οι απαντήσεις που δόθηκαν σε αυτό από τον χώρο της βιολογίας, της γλωσσολογίας, της ψυχανάλυσης και της κοινωνικής ανθρωπολογίας, σήμερα ελέγχονται. Σχετικό με το προηγούμενο είναι και το ζήτημα της «γυναικείας ανάγνωσης» της λογοτεχνίας που στρέφει το ενδιαφέρον από τη γυναίκα πομπό-δημιουργό στη γυναίκα δέκτη-καταναλωτή (αφού κατά τον R. Barthes, ένα κείμενο παράγεται όχι μόνο από τον συγγραφέα αλλά κι από τον αναγνώστη).

Το βιβλίο περιλαμβάνει σύντομο «Πρόλογο» της συγγρ. (σ. 6· εκφράζονται ευχαριστίες και δίνονται στοιχεία για την εκπόνηση και μηχανογράφηση της διατριβής), αναλυτικό «Πίνακα Περιεχομένων» (σσ. 7-8), γενική «Εισαγωγή» (σσ. 9-13), ένα κύριο σώμα, που χωρίζεται σε τρία κεφάλαια (σσ. 14-181), εφοδιασμένα με γενικούς τίτλους και εσωτερικούς υπότιτλους (ενώ το πιο ανεπτυγμένο, τρίτο, χωρίζεται σε τρία υποκεφάλαια), και ακολουθείται από μικρό «Καταληκτικό κεφάλαιο-επίλογο» με τα αποτελέσματα της εργασίας (σσ. 182-185), εκτενείς σημειώσεις κατά κεφάλαια, με πλούσιες βιβλιογραφικές αναφορές και παραθέματα (σσ. 189-236), «Βιβλιογραφία» (σσ. 237-252), χωρισμένη σε τρία μέρη: (1) Κείμενα λογοτεχνικά α) ελληνικά β) ξενόγλωσσα, (2) Δευτερεύουσα Βιβλιογραφία α) ελληνική β) ξενόγλωσσα, (3) Βοηθήματα λογοτεχνικής θεωρίας και κριτικής α) ελληνικά β) ξενόγλωσσα και «Πίνακα εικόνων» (σ. 252) με υπόμνημα στις δεκαέξι, διάσπαρτες στο βιβλίο, εικόνες.

Ο τίτλος της Εισαγωγής («Από την πατροκτονία στην παρωδία») είναι ενδεικτικός για την οπτική γωνία και τις επιλογές της συγγρ. (βασίζεται κυρίως στη γλωσσολογική φεμινιστική θεώρηση, σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες συγγραφείς καλούνται να επανεφεύρουν τη γλώσσα μέσα στο κυρίαρχο φαλλοκεντρικό γλωσσικό σύστημα). Η έρευνα επικεντρώνεται στη λεγόμενη ελλαδική «γυναικεία γραφή» των δεκαετιών 1970 και 1980. Σ' αυτήν οι αντρικοί μύθοι (του αντικομοφορμισμού, του Underground, του Μάη του '68 και του σχήματος της λογοτεχνικής γενιάς), οι

γλωσσικές μεταφορές (της πατροκτονίας, της σύγκρουσης του επιγόνου με τον λογοτεχνικό του πρόγονο), και τα δόγματα (της πολιτικοποίησης-στράτευσης της λογοτεχνίας κατά τη Δικτατορία και του αφηγηματικού ρεαλισμού) μεταμορφώνονται με την τεχνική της παρωδίας. Τόσο η παρωδία όσο και η μεταμόρφωση εδώ αναφέρονται σε συστήματα γλωσσικά· η μεταμόρφωση, κυρίως με την έννοια της μεταφοράς που συνδέει δύο όρους θεωρούμενους ως διαφορετικούς.

Ασφαλώς στόχος της εργασίας δεν ήταν η πλήρης βιβλιογραφική κάλυψη του θέματος της παρωδίας. Ωστόσο θα ήταν χρήσιμο να αναφερθεί εδώ η (αδημοσίευτη) διδακτορική διατριβή της Κατερίνας Κωστίου, *Η ποιητική της Ανατροπής: Σάτιρα, Ειρωνεία, Παρωδία, Χιούμορ στο αφηγηματικό έργο του Γιάννη Σκαρίμπα*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 1995, όπου παρατίθεται εκτενής βιβλιογραφία για το θέμα. Πληρέστερη βιβλιογραφία θα χρειαζόταν ίσως και για το θέμα της μεταμόρφωσης στη λογοτεχνία (βλ. Pierre Brunel, *Le mythe de la métamorphose*, Παρίσι 1974, Irving Massey, *The Gaping Pig. Literature and Metamorphosis*, Μπέρκλεϊ, Λονδίνο, 1976 κ.ά.).

Η διερεύνηση του θέματος υποτάσσεται σε συγκεκριμένα θεωρητικά σχήματα (H. Bloom, *The Anxiety of Influence*, M. Foucault, *Archäologie des Wissens* και *Der Wille zum Wissen*), που παρουσιάζονται αναλυτικά στην εισαγωγή, καθώς και σε έργα των L. Irigaray, H. Cixous και J. Kristeva, που συζητούνται σε άλλα σημεία της εργασίας.

Το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου εξετάζει με τρόπο συστηματικό και περιεκτικό τη στάση της ελληνικής κριτικής (όπως αυτή διαμορφώθηκε κυρίως στα 1890-1896 με τον Παλαμά και τον Ροΐδη) απέναντι στη γυναικεία λογοτεχνία, καθώς και τη δημιουργία από ιστορικούς και κριτικούς της λογοτεχνίας θεωρητικών σχημάτων όπως ο «λογοτεχνικός κανόνας» και η «λογοτεχνική γενιά». Μέσα στο πλαίσιο αυτό αναδεικνύεται η συμβολή της γυναικείας λογοτεχνίας τόσο στη διεύρυνση του «λογοτεχνικού κανόνα» όσο και στον επαναπροσδιορισμό της γυναικείας λογοτεχνικής παράδοσης.

Το αναπτυγμένο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφει το πολιτικό, κοινωνικό και λογοτεχνικό υπόβαθρο της λεγόμενης ελλαδικής και κυπριακής «γενιάς του '70» (αγγλοαμερικανικές επιρροές, κίνημα των μπητ, αντεργκράουντ, Δικτατορία, στρατευμένη λογοτεχνία). Στο περιβάλλον αυτό εμφανίζονται γυναίκες θεωρητικοί του φεμινισμού που εκφράζονται μέσα από εφημερίδες και περιοδικά καθώς και αξιόλογες συγγραφείς που αρθρώνουν γυναικείο λόγο, όπως η Μαρία Μήτσουρα (*Άννα νά ένα άλλο*), η Έλενα Ρεμπελίνα (*Παραλλαγές για τη γη. Ένα καλοκαίρι*) και η Ευγενία Φακίνου (*Η μεγάλη πράσινη*). Αποσπάσματα των έργων τους εξετάζονται εδώ με την ψυχαναλυτική και διακειμενική μέθοδο, σε σύγκριση με παράλληλο υλικό και με τη διερεύνηση συμβολικών και μυθοποιητικών στοιχείων.

Η διερεύνηση αυτή θα άξιζε ίσως να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο νεοελληνικό και διεθνές γραμματειακό πλαίσιο (μύθοι της Ευρυδίκης και της Μέδουσας, συμβολικές αντιθέσεις, όνειρα, κρυφοί κήποι με εξωτικά ζώα και φυτά, κυριαρχία του κόκκινου, η παντοδύναμη μορφή του Γιατρού κτλ. Εδώ θα περιμέναμε να αναφέρονται και βιβλία όπως του Μ. Ελιάντε, *Εικόνες και σύμβολα*, Αθήνα 1991 και *Traité d'histoire des religions*, Παρίσι 1964). Από την άποψη της εφηβικής ηλικίας των ηρωίδων, ενδιαφέρον επίσης θα ήταν να διερευνηθούν οι σχέσεις με το λεγόμενο «μυθιστόρημα διαμόρφωσης» ή «μαθητείας», κυρίως με την *Eroica* του Κοσμά Πολίτη (βλ. P. Mackridge, «Συμβολικές και ειρωνικές δομές στην *Eroica*», στον τόμο *Κοσμάς Πολίτης, Eroica*, Αθήνα, Ερμής, 1991). Από την άλλη μεριά, η ψυχαναλυτική φεμινιστική κριτική θεωρεί, ως γνωστό, ότι η γυναικεία ταυτότητα καθορίζεται τόσο από τη βιολογία (Φρόντ, βασικός ρόλος των ενορμήσεων μέσα στον ψυχισμό) όσο και από τη γλωσσική ικανότητα (Λακάν, είσοδος στον συμβολικό κόσμο). (Βλ. σχετικά και Benjamin Jessica, «A desire of one's own: Psychoanalytic Feminism and Intersubjective Space», στον τόμο *Feminist Studies: Critical Studies*, Indiana University Press 1986, σσ. 79-99). Ωστόσο στο τελευταίο της βιβλίο, *Οι νέες αρρώστιες της ψυχής*, Αθήνα 1999, η J. Kristeva διατυπώνει την ανησυχία της για τους κινδύνους που απειλούν την ψυχαναλυτική μέθοδο (ιδέες των νευροεπιστημών, δυσκολία αναπαράστασης, εξασθένηση της φαντασίωσης μέσα στη σύγχρονη πραγματικότητα που παράγει εικόνες χωρίς νόημα).

Το μεγαλύτερο κεφάλαιο του βιβλίου είναι το τρίτο, που παρουσιάζει και αναλύει, σύμφωνα με τους στόχους της εργασίας, επιλεγμένα κείμενα τριών συγγραφέων, της Ρέας Γαλανάκη (*Το κέηκ, Πού ζει ο λύκος, Ομόκεντρα διηγήματα*· συντομότερες αναφορές γίνονται στον *Βίο του Ισμαήλ Φερίκ Πασά* και στο *Θα υπογράψω Λουί*), της Αλεξάνδρας Δεληγιώργη (*Οι φωνές ή το απάτητο μονοπάτι των μυστηρίων του φόνου και Ιστορίες μιας ελάχιστης εποχής*) και της Μαργαρίτας Καραπάνου (*Η Κασσάνδρα και ο Λύκος*· συντομότερες αναφορές γίνονται στον *Υπνοβάτη*). Εδώ το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στη λεγόμενη «γυναικεία γραφή» της δεκαετίας του 1980, στον μεταμοντερνισμό και στη μεταμυθοπλασία. Οι γυναίκες συγγραφείς ενσωματώνουν, στα γραπτά τους, κείμενα της παγκόσμιας λογοτεχνίας θεωρούμενα ως πρότυπα (λογοτεχνικά πρότυπα), ζωγραφικές συνθέσεις, μύθους (μυθικά αρχέτυπα) και παραμύθια, που τα κυφορούν ως έμβρυα και τα αναπαράγουν χρησιμοποιώντας την τεχνική της παρωδίας.

Ενδιαφέρουσα θα ήταν μια παράλληλη ανάγνωση του διηγήματος της Ρέας Γαλανάκη, «Η ιστορία της Όλγας», με το διήγημα του Βλαντιμίρ Ναμπόκοφ «Μια αληθινή ρωσίδα καλονή» (χρονική τοποθέτηση στις αρχές του 20ού αι., κοινό όνομα της ηρωίδας, κοινό θέμα: ροή και σταμάτημα του χρόνου· άλλα κοινά μοτίβα: ο θεός χάρισε την ομορφιά με αντάλλαγμα την ατυχία, χαμένα νιάτα, μνήμη, παιδική ηλικία, εγκλει-

σμός, ηδονή και πένθος). Επίσης μένει να ερευνηθούν: ενδεχόμενες συγγένειες του διηγήματος αυτού καθώς και της ιστορικής τριλογίας της Ρέας Γαλανάκη (Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ πασά, Θα υπογράφω Λουί, Ελένη ή ο κανέννας) με τα λεγόμενα «ιστορικά» ποιήματα του Καβάφη· πιθανές συγγένειες των διηγημάτων της Δεληγιώργη με τα «φιλοσοφικά» ποιήματα του Καβάφη (βλ. και το διήγημα «Φωνές» από την ομώνυμη συλλογή) και των διηγημάτων της Καραπάνου με τα «ηδονικά» ποιήματα του Καβάφη (πρβ. και την ειρωνεία της «γυναικείας γραφής» με την ειρωνική γλώσσα του Καβάφη).

Ασφαλώς στο πλαίσιο της εργασίας αυτής δε θα μπορούσαν να καλυφθούν όλα τα ζητήματα τα σχετικά με τη «γυναικεία γραφή». Ωστόσο ο αναγνώστης θα κέρδιζε αν έβρισκε κάποιες πληροφορίες για τη γυναικεία αυτοβιογραφία, την «αυτογυνογραφία», όπως την ονομάζει η Donna Stanton («Autogynography: Is the Subject Different?» στον τόμο *The Female Autograph*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1987, σσ. 3-20). Ως γνωστό, η φεμινιστική λογοτεχνική κριτική δίνει ιδιαίτερη σημασία στις δυνατότητες που παρέχονται μέσω της γραφής για αυτοεπιβεβαίωση και αυτοπροσδιορισμό της γυναίκας (βλ. και M. Mason, «The Other Voice: Autobiographies of Women Writers» στον τόμο *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1980, σσ. 207-235).

Η συμβολή της εργασίας δεν περιορίζεται στην προσεκτική ανάλυση και θεματική εξέταση του υλικού, μα και στα σύντομα αλλά περιεκτικά ανακεφαλαιωτικά πορίσματα που συνάγονται κάθε τόσο. Το «Καταληκτικό κεφάλαιο» συνοψίζει με επιτυχία κάποια γενικά συμπεράσματα: η παρωδία χρησιμοποιείται ως η βασική τεχνική μεταμυθοπλασίας στον πεζό (γυναικείο) λόγο (αν και χώρος της παρωδίας ανέκαθεν υπήρξε η ποίηση, ιδίως η υπερρεαλιστική). Αποτελεί μάλιστα ένα ισχυρό μέσο με το οποίο οι γυναίκες συγγραφείς αντιμετωπίζουν το βάρος του παρελθόντος και ανατρέπουν τα υπάρχοντα λογοτεχνικά πρότυπα. Απαραίτητα ενέχει το στοιχείο της κριτικής απόστασης από το αντικείμενό της και απαιτεί ένα μικρό, έστω, μετασχηματισμό του.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΩΤΗΡΙΑ ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα, 1912-1943. Αλλοτρίωση του ανθρώπου και του περιβάλλοντος*, Ρόδος 1998, σελ. 413, εικ.-χάρτες 131.

Κατά τα έτη 1997-1998 τα Δωδεκάνησα γιόρτασαν τα πενήντα χρόνια από την ενσωμάτωσή τους (1947-1948) στην Ελλάδα. Όπως ήταν φυσικό, έλαβαν χώρα πολλαπλές εκδηλώσεις και πανηγυρισμοί, που όμως

δεν εξυπηρετήσαν μακρόπνοους στόχους. Ωστόσο, έκαναν την εμφάνισή τους και έργα «διαρκούς πνοής», στα οποία αναμφισβήτητα ανήκουν πολλές από τις διάφορες μελέτες και βιβλία δωδεκανησίων ή μη συγγραφέων, που συμβάλλουν σημαντικά στη γνώση των νησιών του ΝΑ. Αιγαίου.

Ανάμεσα στα έργα αυτά πρωτεύουσα θέση έχει το εν λόγω βιβλίο του Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλή, ο οποίος υπηρετεί επί πολλά χρόνια ως καθηγήτης της Ευρωπαϊκής Ιστορίας στο πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων και έχει στο ενεργητικό του αξιόλογο συγγραφικό έργο, που έχει αναγνωριστεί από τους διεθνείς επιστημονικούς κύκλους. Είμαι υποχρεωμένος, ήδη από την αρχή της κριτικής μου, να υπογραμμίσω ότι ο συγγραφέας, επί μία περίπου τριακονταετία, ερευνά την ιστορία της Δωδεκανήσου σε εκτενές χρονικό διάστημα, από τους χρόνους των Ιωαννιτών ιπποτών ως τον 20ό αιώνα.

Για τη σύνθεση της παρούσας μελέτης, που αναφέρεται στην ιστορία της κατοχής των Δωδεκανησίων από τους Ιταλούς, ο συγγρ. διεξήγαγε έρευνες στα αρχεία των υπουργείων των Εξωτερικών της Ελλάδας, της Ιταλίας, της Γαλλίας, της Αγγλίας και των ΗΠΑ. Το τεράστιο αρχαιολογικό υλικό μπροστά στο οποίο βρέθηκε δεν τον πανικόβαλε· αντίθετα, μπόρεσε να το δαμάσει και να μας το δώσει σε ένα έργο με άρτια τεκμηρίωση, με εκπληκτική δομή και με γλώσσα που «ρέει» και μας γοητεύει.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μεγάλα μέρη, τα οποία διαιρούνται σε πολλά κεφάλαια και υποκεφάλαια. Μετά τον πρόλογο του Ηλία Ε. Κόλλια, εφόρου Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου (σσ. 9-11) και το σημείωμα του συγγρ. (σσ. 13-16), ακολουθεί το πρώτο μέρος (σσ. 19-125), το οποίο με μεγάλη ευστοχία τιτλοφορείται «Προσωρινή κατοχή και μόνιμες βλέψεις». Το μέρος αυτό καλύπτει τη μεταβατική, θα λέγαμε, περίοδο της ιταλικής κατοχής στα Δωδεκάνησα, που αρχίζει το 1912 και τελειώνει το 1923.

Στο πρώτο μέρος ο συγγρ., έπειτα από προσεκτική εξέταση, αποδεικνύει ότι οι Ιταλοί στρατιωτικοί διοικητές, παρά τους προσωρινούς διασταγμούς της κυβέρνησης της Ρώμης, ενήργησαν συστηματικά και μπόρεσαν έτσι να υποσκάψουν τους βασικούς θεσμούς πάνω στους οποίους, για αιώνες ολόκληρους, είχε οργανωθεί η ζωή των κατοίκων της Δωδεκανήσου, όπως η ελληνική παιδεία στα σχολεία, η ορθόδοξη διδασκαλία και πίστη, καθώς και η τοπική διοίκηση, η οποία πολλές φορές είχε φθάσει στα όρια της αυτονομίας.

Το πέρασμα της εξουσίας από την οθωμανική διοίκηση στην ιταλική δεν έγινε με ομαλό τρόπο, αφού ο ελληνικός πληθυσμός προσπάθησε, από την πρώτη κιόλας στιγμή, να ενωθεί με την Ελλάδα. Οι κατακτητές Ιταλοί φρόντισαν, χρησιμοποιώντας κάθε έννομο και παράνομο μέσο, να κάμψουν τη μεγάλη αντίσταση των Ελλήνων κατοίκων της Δωδεκανήσου. Έτσι, προέβησαν εναντίον των κατοίκων αυτών σε οικονομικούς και ψυ-

χολογικούς καταναγκασμούς, σε διώξεις και εξορίες των μορφωμένων ομάδων, επέβαλαν την ιταλική γλώσσα και τον ιταλικό πολιτισμό και παραχάραξαν, κατά τρόπο ανεπίτρεπτο, την ιστορία των Δωδεκανησίων. Παράλληλα με την εξέταση όλων των παραπάνω ζητημάτων, ο συγγρ. παρουσιάζει νέα και αξιόπιστα στοιχεία που ρίχνουν άπλετο φως στο διπλωματικό τομέα του Δωδεκανησιακού Ζητήματος.

Επακολουθεί το δεύτερο μέρος του βιβλίου (σσ. 126-265), που επιγράφεται «Πλήρης κυριαρχία – εξιταλισμός και εκφασισμός» και αναφέρεται στην κρίσιμη εικοσαετία 1923-1943. Κατά τη διάρκεια των είκοσι αυτών ετών εισέρχεται στα νησιά κατά τρόπο ανεμπόδιστο το φασιστικό σύστημα των Ιταλών, το οποίο μάλιστα είχε και διεθνή κάλυψη λόγω της συνθήκης της Λοζάνης. Οι Ιταλοί φασίστες προσπαθούν απροκάλυπτα πλέον και με σύστημα να μεταβάλουν την οικονομική, πνευματική-πολιτισμική και δημογραφική εικόνα των νησιών του ΝΑ. Αιγαίου.

Ο ιταλός διοικητής της Δωδεκανήσου, εξακολουθεί να διατηρεί τις στρατιωτικές του δικαιοδοσίες, ασκεί τα κυβερνητικά του καθήκοντα κατά τρόπο απολυταρχικό και γενικά συμπεριφέρεται ως αντιβασιλέας. Στους κατοίκους των νησιών δίνεται τότε μια ιδιόρρυθμη ιταλική υπηκοότητα: οι ονομασίες που φέρουν τα διάφορα νησιά μεταβάλλονται, για να φαίνονται σαν ιταλικά, στον τύπο δήθεν που είχαν καθιερώσει οι Ιωαννίτες ιππότες κατά τους Μέσους χρόνους· οι ιταλικές αρχές ασκούν εξοντωτικό έλεγχο στα σχολεία και περικόπτουν σημαντικότερα τα οικονομικά τους· η ορθόδοξη Εκκλησία βρίσκεται υπό διωγμό και εξωθείται σε απόσχιση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως· τέλος, οι αγρότες, κάτω από το βάρος των εξουθενωτικών περιορισμών, των προστίμων και των χρεών, αναγκάζονται να εγκαταλείψουν μαζικά τα Δωδεκάνησα και να έλθουν να ζήσουν στο ελληνικό κράτος.

Οι προσπάθειες της ιταλικής διοίκησης να εμπεδωθεί στα νησιά υλοποιούνται με την ελληνοϊταλική συμφωνία του 1928 και τη ρύθμιση των ιταλοτουρκικών διαφορών στα 1932. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να τονίσω τις σπουδαίες σελίδες του βιβλίου που αναφέρονται στη ρύθμιση των θαλασσίων συνόρων και στην εμφάνιση του προβλήματος των Λιμνίων (= Ιμίων), που επανήλθε στην επικαιρότητα έπειτα από 64 περίπου χρόνια, τον Ιανουάριο του 1996.

Το τμήμα του κειμένου που αποτελεί το συνθετικό μέρος του βιβλίου κλείνει με την εξιστόρηση της κατάληψης της Δωδεκανήσου από τους Γερμανούς, τον Σεπτέμβριο-Νοέμβριο του 1943.

Ακολουθεί το επίμετρο (σσ. 267-268), που περιλαμβάνει δύο καταλόγους: των ιταλών κυβερνητών (1912-1943) και των ελλήνων προξένων στη Ρόδο.

Στο τέλος του βιβλίου (σσ. 269-363), σαν σε παράρτημα, βλέπουν το φως της δημοσιότητας για πρώτη φορά και σχολιάζονται 25 έγγραφα (στα γαλλικά, ελληνικά και ιταλικά), ταξινομημένα σε πέντε ενότητες:

αναφέρονται στον κακό επισιτισμό, την πείνα και τους θανάτους από αστιτία κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο· στον εξιταλισμό των γεωγραφικών ονομάτων· στους δωδεκανήσιους φοιτητές στο πανεπιστήμιο της Πίζας και στην εκπαιδευτική πολιτική του διοικητή Mario Lago (1933).

Μαζί με τα παραπάνω προσόντα του βιβλίου, θα ήθελα, καταλήγοντας, να υπογραμμίσω και μια άλλη, όχι λιγότερο σημαντική, αρετή του· την καλαίσθητη εκτύπωση και βιβλιοδεσία του, που αυξάνουν ακόμη περισσότερο την έλξη που ασκεί η μελέτη αυτή.

Ανακεφαλαιώνοντας, πρόκειται για ένα σημαντικό βιβλίο, γραμμένο με όλους τους αυστηρούς κανόνες που απαιτεί η επιστημονική έρευνα· γι' αυτό πιστεύω ότι θα γίνει αποδεκτό όχι μόνο από τους ειδικούς αλλά και από ευρύτερους κύκλους αναγνωστών. Όλοι αυτοί σίγουρα θα αποκομίσουν πλούσια και έγκυρη γνώση.

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ